

Flukt, eksil og flyktingers sosiale integrasjon

Program
Internasjonal migrasjon og etniske relasjoner – IMER

Flukt, eksil og flyktningers sosiale integrasjon

Berit Berg og Marko Valenta

© **Norges forskningsråd 2008**

Norges forskningsråd
Postboks 2700 St. Hanshaugen
0131 OSLO
Telefon: 22 03 70 00
Telefaks: 22 03 70 01
bibliotek@forskningsradet.no
www.forskningsradet.no/

Publikasjonen kan bestilles via internett:
www.forskningsradet.no/publikasjoner

eller grønt nummer telefaks: 800 83 001

Grafisk design omslag: Design et cetera

Foto/ill. omslagsside:

- Gutt med globus: Shutterstock
- På flukt: ECHO
- Klasserom: Photodisc
- Arbeidsplass: Photodisc

Trykk: Forskningsrådet

Opplag: 150

Oslo, desember 2008

ISBN 978-82-12-02609-4 (trykksak)

ISBN 978-82-12-02610-0 (pdf)

Utgivers forord

Program for internasjonal migrasjon og etniske relasjoner (IMER) har som mål å bidra til økt kunnskap om den internasjonale migrasjonen og de mulighetene og utfordringene som den gir for det norske samfunnet. Et ledd i dette har programmet tatt initiativ til å få utarbeidet er en mindre serie av kunnskapsoversikter og temanotater om bestemte emner innenfor det brede IMER-feltet. Det er programstyrets ønske at slike notater skal oppsummere og formidle tilgjengelig forskning og kunnskap om sentrale samfunnsspørsmål på en enkel og oversiktlig måte, til nytte for både forskere, politikktvklere, andre brukere og allmennheten.

Programmet har bedt sentrale forskere om å skrive kunnskapsoversiktene, på bakgrunn av sin egen og andres forskning på de respektive feltene. Innholdet i notatene står for forfatterens egen regning. *Flukt, eksil og flyktningers sosiale integrasjon* er den andre kunnskapsoversikten i en serie slike notater høsten og vinteren 2008-2009. Programstyret takker Berit Berg og Marko Valenta ved NTNU for vel utført arbeid.

Oslo, desember 2008

Bjørn Hvinden
programstyreleder

Innholdsfortegnelse

FLUKT, EKSIL OG FLYKTNINGERS SOSIALE INTEGRASJON.....	1
ET TEMATISK BAKTEPPE.....	1
FORSKNING PÅ, OM OG MED FLYKTNINGER.....	2
KATEGORISERINGENS DILEMMA.....	3
Det kompliserte flyktningbegrepet.....	3
Tre perspektiver – mange blikk.....	4
MOTTAK AV ASYLSØKERE OG FLYKTNINGER.....	4
OVERFØRINGSFLYKTNINGER.....	7
Tidlige studier.....	7
Særtrekk.....	7
FLYKTNINGERS PSYKISKE HELSE.....	9
Vanlige diagnoser.....	10
Posttraumatisk stresslidelse (PTSD).....	11
Enslige mindreårige.....	12
FLYKTNINGERS SOSIALE INTEGRASJON.....	13
Integrering i arbeidslivet og sosial inklusjon.....	13
Relasjoner og nettverk.....	14
Sosial kapital.....	15
'Bonding and bridging'.....	16
Bosettingsmønster.....	17
ET KJØNNSPERSPEKTIV PÅ FLYKTNINGERS INTEGRERINGSPROSESS.....	17
Sykdom og helse.....	18
Ekteskap, samliv og familie.....	18
FLYKTNINGER OG TILBAKEVENDING.....	19
The myth of return.....	20
Retorikken om tilbakevending.....	20
Tidsfaktorens betydning.....	21
FORSKNINGENS BLINDE FLEKKER.....	22
REFERANSER.....	25

Flukt, eksil og flyktingers sosiale integrasjon

Flyktinger utgjør en sammensatt gruppe. De kommer fra ulike land, snakker forskjellige språk og tilhører ulike religioner og politiske oppfatninger. Flyktinger er menn og kvinner, enslige og familier, unge og gamle. Mange har i flere år av sitt liv vært i livsfare. De har levd med krigshandlinger tett innpå seg og har måttet flykte for å redde livet. Andre har kanskje ikke opplevd krigshandlinger på nært hold, men har vært forfulgt på grunn av sine meninger, tro og etniske tilhørighet. Det de har felles, er at de har fryktet for liv og helse, og som et resultat av dette har de søkt tilflukt utenfor hjemlandets grenser. Noen har bodd i Norge lenge. Andre har nettopp kommet. Mange ser for seg eksiltilværelsen som noe midlertidig. Så snart det er mulig, skal de vende tilbake til hjemlandet. Statistikken viser imidlertid at eksilet for de fleste blir permanent. De bor i Norge, men lever på mange måter *transnasjonale liv*.

Et tematisk bakteppe

Denne artikkelen har fokus på forskning om flukt, eksil og flyktingers sosiale integrasjon, med hovedfokus på norsk og nordisk forskning de siste par tiårene. I denne perioden har de årlige ankomstene av flyktinger og asylsøkere til Norge økt fra noen få hundre til et gjennomsnitt på 8000 det siste tiåret. Til sammen utgjør flyktingbefolkningen i dag ca. 125.000, mens den i 1978 var på ca. 30.000. Fram til midten av 1980-tallet kom de aller fleste flyktingene via FN-systemet – som såkalte kvoteflyktinger eller overføringsflyktinger. I dag kommer de fleste som individuelle asylsøkere. De representerer stor spennvidde når det gjelder både landbakgrunn, etnisitet, politisk og religiøs bakgrunn. I tillegg til økningen i ankomster, har det skjedd store endringer når det gjelder utforming av politikk, organisering, implementering og utvikling av ordninger og arbeidsformer. Disse endringene har vært et av forskningens fokusområder i denne perioden. Forholdet mellom en voksende flyktingbefolkning og majoritetssamfunnet har også vært gjenstand for forskningsmessig oppmerksomhet. Problemstillinger knyttet til rasisme, diskriminering, integrering og mangfold har vært sentrale både i den politiske debatten og i forskningen.

Ved inngangen til 2008 var det ifølge FNs beregninger mer enn 42 millioner flyktinger i verden. Av disse var 26 millioner såkalt ”internt fordrevne”. Majoriteten av de som er flyktinger utenfor eget land, befinner seg i naboland som ofte selv er politisk ustabile og preget av fattigdom. Pakistan er et av de landene i verden som har flest flyktinger. Ifølge FNs beregninger befinner det seg om lag en million flyktinger innenfor Pakistans grenser. De er flyktinger fra land som Afghanistan, Iran og Irak. Land som Jordan og Syria har registrert mer enn 1,2 millioner flyktinger bare fra Irak (Castles 2008). I mange afrikanske land er store folkegrupper konstant på flukt. Kongo er et slikt eksempel, men også i land som Somalia og Rwanda er etniske grupper internt fordrevet på grunn av mangeårig borgerkrig.

Innenfor en rekke fagområder har man forsøkt å beskrive og forstå migrasjon i vår moderne tid. Det skilles gjerne mellom frivillig og tvungen migrasjon, men ofte ser vi at beskrivelsen av disse migrasjonsformene flyter over i hverandre. Michael Piores klassiker *Birds og passage* (1971) handler om migrasjonsprosesser mer allment, men hans beskrivelser av ”trekkfuglene” har uten tvil overføringsverdi og relevans også for tvungne migranter – flyktinger. Det samme gjelder Jonathan Schwartz’ bok *In defence of homesickness* (1989) der vi møter den unge amerikaneren som ’valgte’ eksil i Danmark framfor en soldattilværelse i Vietnam. Hans hjemlengsel er knyttet til mennesker, steder og hendelser – en opplevelse av *å høre til* (belonging to) mer enn en nostalgisk *lengsel* (longing for).

Forskning på, om og med flyktninger

Migrasjonsforskningen befinner seg i et skjæringspunkt mellom mange ulike fagdisipliner. Her møtes antropologer, sosiologer, historikere, psykologer med flere. Feltet er utpreget flerfaglig, noe som er både utfordrende og krevende. Vi benytter oss av ulike begrepssett og perspektiver, og vi har ulike ”innganger” til de fenomenene vi ønsker å studere. Mens migrasjonsforskningen på 1970- og 1980-tallet var dominert av psykologer og antropologer, førte sosiologenes økte engasjement på feltet utover på 1990-tallet til et sterkere fokus på maktrelasjonen i møtet mellom minoritet og majoritet. Denne tendensen ser vi klart i norsk/nordisk forskning, men også internasjonalt har det vært en tydelig dreining (Boesen 1989; Lundberg 1989; Similä 1992; Soininen 1992; Schierup 1993; Ålund og Schierup 1992; Berg 1997;). En gjennomgang av IMER-forskningen¹ i Norge siden midten av 1980-tallet viser imidlertid flere parallelle tendenser. I tillegg til et sterkere samfunnsfaglig engasjement, har det i de siste årene vært en økende tendens til å inkludere IMER-perspektiver i den mer disiplinbaserte forskningen.

Når det gjelder forskning om flyktningrelaterte tema, kan det være vanskelig å si presist hva som skal være avgrensningen. Mye forskning på minoritetsgrupper i Norge handler om flyktninger, selv om det flyktningsspesifikke bare i begrenset grad blir tematisert. Dette dreier seg for eksempel om forskning på relasjonen minoritet/majoritet. Det fins relativt mye forskning både på integreringsprosessen, på rasisme og diskriminering og på en rekke delområder som kan bidra til å belyse faktorer som har betydning for forholdet mellom minoritets- og majoritetsbefolkningen.

En gjennomgang av forskning finansiert av Norges forskningsråd viser at flyktningrelaterte tema utgjør en svært liten del av den samlede IMER-forskningen. Selv med en romslig definisjon av ”flyktningrelaterte tema” ser vi at forskningen i første rekke har vært opptatt av etnisitet og religion – ikke migrasjonsårsak. Også når det gjelder samhandlingsproblematikk, har forskningen vært lite opptatt av det flyktningsspesifikke, og i stedet diskutert spørsmål knyttet til forholdet minoritet – majoritet generelt, eller sett på forholdet mellom majoritetsbefolkningen og bestemte etniske grupper. Indirekte vil en del av denne forskningen kunne plasseres innenfor kategorien ”flyktningrelatert”, all den tid det i første rekke er flyktninger som utgjør disse gruppene i Norge (for eksempel chilenerne, vietnamesere, tamiler, kurdere, bosniere, somaliere). Men – så lenge forskningen i liten grad tematiserer det flyktningsspesifikke, gir det liten mening å plassere disse bidragene i en slik kategori.

Betyr så dette at det er forsket lite på flyktninger? Hvis vi med forskning mener grunn- og anvendt forskning finansiert av forskningsråd eller lignende, er svaret ja. Hvis vi derimot legger en bred definisjon til grunn og inkluderer evalueringer, utredninger, FoU- og konsulentoppdrag, blir bildet et annet. Her har det i det siste tiåret skjedd en betydelig økning i antallet prosjekter. Dette er gjerne *oppdrag på vegne av myndigheter* for å evaluere effekter av igangsatt politikk, handlingsplaner og tiltak. Eksempler på dette er evalueringer av introduksjonsordningen for nyankomne innvandrere, asylmottak, enslige mindreårige, tilbakevending og så videre.

¹ IMER – Internasjonal migrasjon og etniske relasjoner – brukes både i norsk og internasjonal sammenheng som en samlebetegnelse på forskning innen innvandringsfeltet. Den inkluderer alt fra forskning på flyktningrelaterte problemstillinger til studier av integrering, diskriminering og forholdet mellom minoritet og majoritet. Norges forskningsråd har hatt egne forskningsprogrammer på IMER-feltet siden midten av 1980-tallet.

Vi har i denne artikkelen lagt en bred definisjon av *forskning* til grunn. Det innebærer at vi har inkludert forskningsbaserte evalueringer og utredninger. Vi har derimot ikke tatt med praksisrapporter og mer ubearbeidet erfaringsmateriale. Selv om dette kan være verdifulle bidrag i seg selv, faller det utenfor det vi i denne sammenhengen vil definere som forskningsbidrag. Vår gjennomgang er ikke fullstendig – til det er feltet for fragmentert, samtidig som vår tid har vært for begrenset. Rammene for arbeidet har vært å skrive med utgangspunkt i ”det vi allerede vet”. Med andre ord har det ikke vært rom for noen systematisk gjennomgang av feltet som helhet. Vi håper likevel denne oversikten kan gi et innblikk i et viktig forskningsfelt og inspirere andre til å videreutvikle både feltet som sådan og oversikten over forskningen som allerede finnes.

Kategoriseringens dilemma

Flyktninger representerer ingen homogen gruppe. Flukten og eksilet har de felles, men for øvrig er dette en gruppe som representerer stor variasjon. Flere forskere diskuterer faren for at forskning med flyktninger som tema risikerer å forsterke bildet av denne kategorien innvandrere som ofre, og til og med bidra til å marginalisere dem i forhold til majoritetssamfunnet (Malkki 1995; Brekke 2001; Kumsa 2006). En snakker blant annet om ”flyktningfellen”, overfortolkning og jakt etter en flyktnings opplevelse som ikke finnes (Malkki 1995; Brekke 2001). Disse diskusjonene er uten tvil en nyttig påminnelse, særlig når det er mye forskning som viser at merkelapper som *flyktning* og *offer* er noe som oppleves som ubehagelig og stigmatiserende, og noe en vanskelig kan kvitte seg med (Brekke 2001; Kumsa 2006; Valenta, 2001, 2007, 2008).

Det kompliserte flyktningbegrepet

Malki (1995) mener at det er meningsløst å bruke flyktningbegrepet siden det baseres på en antakelse om at det finnes en essens i flyktningopplevelsen, noe som ikke finnes ettersom individer som opplever flukt og eksil er forskjellige. De har forskjellig kultur, etnisitet og sosial bakgrunn, og opplever forskjellig respons fra majoritetssamfunnet. På en annen side kan en hevde at de fleste forskningsobjekter vil miste mye av sitt særpreg i løpet av kategoriseringsprosessen. De som velger å bruke flyktningbegrepet vil hevde at selv om flyktninger er en heterogen gruppe, er det en del erfaringer som de kan ha til felles. I dette perspektivet vises det til at denne kategorien innvandrere har til felles at de må forholde seg til den kollektive identiteten som andre tilfører dem (Barnes 2001; Brekke 2001) og forhandle denne innad i egne etniske nettverk, i relasjoner til hjemlandet og i forhold til majoritetsbefolkningen i mottakerlandet (Knudsen 2005; Valenta, 2001, 2008).

Selv om flyktninger er en diffus kategori som ikke nødvendigvis har en intern solidaritet og et felles mobiliseringsgrunnlag (Brekke 2001; Valenta 2008), er de i mange situasjoner posisjonert på en spesifikk måte innenfor feltet. Forskjellige aktører, individer i hverdags-samhandlinger, massemedier, og ikke minst myndighetene i mottakerlandet og hjemlandet definerer dem som flyktninger, noe som i seg selv har konsekvenser for dem og deres handlinger (Schwartz 1998; Berg og Schierup 1999; Valenta og Berg 2003).

Flyktninger kan dele mange erfaringer med andre kategorier migranter, som språkproblemer, kulturelle utfordringer, rasisme og diskriminering. Samtidig viser forskningen at opplevelse av brudd, flukt, forfølgelse (Knudsen 2005), posttraumatisk relaterte sykdommer (Berg og

Sveaass m.fl 2005), ambivalenser og problemer knyttet til eksil (Valenta 2008), gjenoppbygging av hjemlandet og repatriering (Valenta og Berg 2003), samt en kamp for å få anerkjent sin flyktningstatus og så videre (Slavnic 2000), er noen av erfaringene som mange flyktninger deler, og som skiller dem fra andre kategorier innvandrere (Brekke 2001; Anisef og Kilbride 2003; Knudsen 2005).

Tre perspektiver – mange blikk

Ifølge Brekke (2001) er det tre hovedperspektiver som har utviklet seg innenfor dette forskningsfeltet. Det første perspektivet fokuserer på flyktningstrømmer og deres årsaker. Her er fokuset på mottakerlandene og internasjonale spenninger, altså et makroperspektiv på feltet (Brekke 2001). Det andre perspektivet fokuserer på kontroll- og integrasjonsregimer. Også dette perspektivet har et makrofokus, men her er fokuset kontrollmekanismene som mottakerlandene bruker for å regulere flyktningstrømmer (Brochmann 1997; Holliefield 2000; Brekke 2001). Det tredje perspektivet retter fokus mot flyktningenes eget perspektiv og eksiltilværelsen i mottakerlandet. Dette perspektivet er primært opptatt av flyktningenes opplevelser av ankomst, mottaksopphold og integrasjonsprosesser (Brekke 2001). Når det gjelder integrasjonsprosesser er en her blant annet opptatt av å utforske hvordan flyktningene klarer seg på arbeids- og boligmarkedet, samt hvilke relasjoner de klarer å etablere innad i egne etniske miljøer og i forhold til majoritetssamfunnet (Berg 1990; Sommers 2001; Berg og Sveaass m.fl. 2005; Knudsen 2005; Valenta 2008).

Denne artikkelen vil avgrenses til dette tredje perspektivet, der vi fokuserer på forskning knyttet til mottak av asylsøkere og flyktninger, deres livssituasjon, helsesituasjon og psykiske helse. Videre viser vi til studier om integreringsprosessen, der deltakelse i arbeidslivet er et sentralt tema. Avslutningsvis ser vi på hvordan eksisterende forskning diskuterer flyktningstilværelsen i et mer langsiktig perspektiv. Avsluttes eksiltilværelsen med en tilbakevending til hjemlandet, eller finner flyktninger andre tilpasninger? Her vil vi diskutere fenomenet transnasjonalisme, som prøver å koble makro- og mikrodimensjoner ved flyktningstilværelsen i mottaker- og avsenderlandene (Barnes 2001; Levitt 2001; Olsson m. fl 2001; Knudsen 2005).

Mottak av asylsøkere og flyktninger

I de to siste tiårene er det foretatt en rekke studier som beskriver mottak av flyktninger og asylsøkeres opplevelse av eksiltilværelsen (Eitinger 1981; Knudsen 1984, 1986, 2005; Ramirez 1990; Lauritsen og Berg 1999; Slavnic 2000; Brekke 2001; Berg og Sveaass 2005; Berg, Fladstad og Lauritsen 2005; Valenta 2008). Spørsmål om mestring, asylsøkeres og flyktingers trivsel og livskvalitet, samt opplevelser og reaksjoner på de problemer de møter i det nye samfunnet, er noen av de temaer som har blitt berørt. Forskere fra forskjellige fagområder, inklusive antropologi, psykologi og sosiologi, har vært involvert i disse undersøkelsene. Selv om forskerne har ulikt fokus, er det prosesser som klientifisering, passivisering, krenkelsesprosesser, løsrivelse fra gamle roller og tap av status som går igjen i fleste undersøkelsene. Asylsøkeres og flyktingers opplevelse av mangel på kontinuitet på fortid, nåtid og fremtid, og fraværet av et normalt liv påpekes i flere rapporter (Knudsen 1984, 2005; Lauritsen og Berg 1999; Slavnic 2000; Berg, Lauritsen og Fladstad 2006).

Knudsen (1984, 2005) beskriver flyktningenes opplevelse av eksiltilværelsen ut fra et sosialantropologisk perspektiv. Hans siktemål er blant annet å redegjøre for vietnameseres

opplevelse av stadige endringer i livssituasjonen, både i Vietnam, transitt og eksil i Norge. Han presenterer hendelsesforløpet under et mottak av flyktninger fra ankomst og gjennom de første månedene i Norge. Hensikten er å rekonstruere faktiske hendelser. På basis av denne rekonstruksjonen forsøker han å analysere kommunikasjonen mellom flyktninger og hjelpeapparatet. En av hovedkonklusjonene er at kommunikasjonen mellom flyktninger og representanter for hjelpeapparatet er påvirket av samhandlingskonteksten. Ifølge Knudsen er disse møtene utformet som møter mellom etnisk minoritet og etnisk majoritet. Han poengterer blant annet at samhandlingen mellom hjelpeapparatet og flyktninger generelt bærer preg av en minoritetssituasjon, hvor den ene parten har makt til å definere situasjonen og hvor flyktningenes mulighet til å bruke egne kulturelle uttrykksmåter, regler og verdier er sterkt begrenset (Knudsen 1984, 2005).

Allerede på begynnelsen av 1990-tallet konkluderte flere studier med at mottakene snarere er med på å produsere sosialklienter enn å fremme selvhjulpenhet blant asylsøkere. Ifølge disse studiene kan den umyndiggjorte klientposisjonen som beboerne på mottak havner i være et resultat av ordningen med passiv utbetaling av økonomisk hjelp (Berg 1990; Berge 1990; Solheim 1990). En hevder at det ikke er til å unngå at asylsøkerne som bor på mottaket får en klientstatus når de mottar tjenester og bidrag fra staten. Asylsøkere og flyktninger blir klienter med en gang etter ankomsten, uten mulighet til selv å bidra på egne premisser. Dermed sosialiseres de inn i lært hjelpeløshet. Det blir vanskelig å komme ut av denne rollen (Berge 1990; Solheim 1990). En viktig årsak er, ifølge Berge, den uklare fordelingen av ansvaret mellom forskjellige institusjoner og en utydelig utforming av styringsdokumentene. Berge nevner blant annet følgende:

Asylsøkere opplever praktiseringen som preget av ulikhet, tilfeldigheter og vilkårlighet. Ordningen lærer dem imidlertid at de for å få noe må de kreve, framstille seg som hjelpetrengende og være utholdende. De lærer ikke å disponere penger, ta ansvar for valg, etc. (Berge 1990 s. 21)

Disse tidlige studiene fokuserte primært på de organisatoriske problemene, spesielt på vanskeligheter i samarbeidet mellom forskjellige institusjoner som har asylsøkere og flyktninger som klienter, og hvordan disse påvirker gruppen. I undersøkelsene konkluderes det at systemet har et styringsproblem som resulterer i at asylsøkere og flyktninger lærer å være mottakere og krevende heller enn å utvikle ferdigheter som bidrar til selvstendighet. Også i senere undersøkelser om mottak av asylsøkere og flyktninger beskrives forhold som kan bidra til å vanskeliggjøre integreringsprosessen (Lauritsen og Berg 1999; Berg og Sveaass m.fl. 2005). I tillegg har det oppstått en større forskningsmessig interesse for spørsmål knyttet til flyktningenes opplevelse av midlertidighet, usikkerhet omkring fremtid og asylsøkeres og flyktnings kamp med den restriktive asylpolitikken, samt aspektene ved mottakstilværelsen (Berg og Sveaass m.fl. 2005). Undersøkelsene fastslår at for lang ventetid, manglende tilgang på arbeid, trang økonomi og mangel på psykososiale tilbud kraftig reduserer flyktnings og asylsøkeres livskvalitet, og kan ha negative konsekvenser for deres helse (Lauritsen og Berg 1999; Slavnic 2000; Brekke 2001; Berg og Sveaass 2005). Lauritsen og Berg (1999) oppsummerer resultater av forskningen på feltet. Ifølge dem er det følgende poeng som går igjen (s. 23):

- *Å være asylsøker innebærer brudd med fortid, usikkerhet omkring framtid og en nåtid preget av venting.*
- *Asylmottakene forsterker fraværet av et normalt liv. De bidrar til isolasjon, passivitet og mangel på innflytelse.*

- *Både eksilsituasjonen generelt og livet på et asylmottak spesielt innebærer ekstraordinære belastninger på den enkeltes helse og psykososiale situasjon. Dette rammer alle, men er i særlig grad en påkjenning for barn og unge – og dermed hele familier.*
- *Lang ventetid forsterker situasjonen som er beskrevet over.*

Seks år etter oppsummerer Berg og Sveaass m.fl. (2005) faktorer som gjør asylsøkerperioden belastende. Her pekes det blant annet på økt sårbarhet for stress og påkjenninger som følge av tidligere traumatisering, bekymringer for etterlatte og dårlige nyheter fra hjemlandet, samt frykt for å bli sendt tilbake. I tillegg understrekes det, i likhet med i undersøkelsene i 1990 og 1999, at lang ventetid og usikkerhet omkring utfallet av asylsøknader skaper usikkerhet og utgjør stressfaktorer. Det samme gjelder faktorer knyttet til selve mottakstilværelsen; isolasjon, langvarig passivitet og mangel på aktivitet, tap av sosial status, samt manglende kontroll og innflytelse over egen hverdag.

I de nordiske landene ble det på slutten av 1990-tallet gjennomført en større komparativ nordisk studie av bosniske flyktninger (Brochmann 1995; Altamirano m.fl. 1998; Berg (red.) 1998; Schwartz (red.) 1998; Ålund (red.) 1998; Berg og Schierup 1999; Haagensen 1999). En så blant annet nærmere på hvordan nordiske land har mottatt bosniske flyktninger. Studiene har også fokusert på flyktingenes erfaringer og respons på en tilværelse preget av midlertidighet og myndighetenes økende fokus på tilbakevending. I sin studie av bosniske flyktninger i Sverige fokuserer Slavnic (1998, 1999, 2000) på flyktingenes mestring av deres antatt midlertidige tilværelse i Sverige. Undersøkelsen viser blant annet at flyktingene deltar i repatrieringsprogrammer for å bedre forankringen i Sverige, og ikke for å forberede seg på tilbakevending til hjemlandet. Brekke gjør en lignende undersøkelse av bosniske flyktninger i Norge (Brekke 2001), mens Korac (2003) sammenligner erfaringene til flyktninger som bor i Nederland og Italia.

Disse undersøkelsene gir et godt bilde av hvordan mottakerlandenes asylpolitikk og mottaksregimer virker inn på flyktingers tilværelse, integreringsstrategier og relasjoner innad i etniske miljøer. Undersøkelsene viser hvor vanskelig det er å forene repatrieringsplaner med flyktingers integrering i mottakerlandene, samt at tidsfaktoren er sentral. Jo lengre eksiltilværelsen varer, jo vanskeligere oppleves det å vende tilbake til hjemlandet. Særlig vanskelig blir det for familier der barna har vokst opp i mottakerlandet og kanskje bare har vage minner om sitt opprinnelige hjemland. Foreldrene føler et krysspress. De ønsker seg tilbake og føler en forpliktelse i forhold til de som ble igjen, samtidig som de ønsker å skape kontinuitet i barnas liv. Flere av studiene viser at kvinnene (mødrene) opplever dette som et alvorlig dilemma. De vanskelige beslutningene knyttet til en eventuell tilbakevending kan generere konflikter innad i de etniske miljøene, samtidig som det også pekes på at det kan bidra til å styrke solidariteten (Slavnic 2000; Korac 2001).

Overføringsflyktninger

Det er gjennomført en rekke studier av flyktnings situasjon – både før og etter gjenbosetting. Studiene har ulikt fokus, men et gjennomgående tema er selve *eksilsituasjonen*². De fleste studiene omhandler flyktninger generelt, uten spesiell henvisning til om de har kommet som overføringsflyktninger eller asylsøkere. I norsk sammenheng har det de senere årene vært rettet særlig søkelys på to grupper: *Asylsøkere* (Lauritsen og Berg 1999) og flyktninger med *kollektiv beskyttelse* (Brochmann 1995; Einarsen 1997; Brekke 1998; Lauritsen 1998; Utsigt 1998; Dahl-Jørgensen 1998; Berg 1998, 1999; Jonassen, Holm-Hansen og Tesli 2000). Det er derimot gjennomført få studier som fokuserer særskilt på gruppen *overføringsflyktninger*. Et unntak er rapporten *Jeg kom for å redde livet* (Berg, Dalby og Fladstad 2001) som oppsummerer utfordringer knyttet til mottak og integrering av overføringsflyktninger.

Tidlige studier

Dersom vi legger et litt lengre tidsperspektiv til grunn, vil vi imidlertid se at det også i norsk sammenheng eksisterer studier som drøfter overføringsflyktnings situasjon særskilt. Et sentralt dokument er Julian Kramers gjennomgang av erfaringer knyttet til flyktninger mottatt i perioden 1947-85, hvor jødiske, ungarske, latinamerikanske og vietnamesiske flyktninger var dominerende grupper (NOU 1986:8) I tillegg til dette er det gjennomført flere senere studier som fokuserer på bestemte etniske grupper. John Chr. Knudsen har blant annet gjennomført en rekke studier av flyktninger fra Vietnam (1984, 1986, 1988). Også andre studier fokuserer på grupper som kom til Norge som overføringsflyktninger (Berg 1992; Akman 1993; Fladstad 1993; Berg og Svarva 1994, 1995; Myklebust 1996). Selv om studiene ikke er tematisert som studier av overføringsflyktninger, gir de verdifull kunnskap om situasjonen for denne gruppen – både med hensyn til situasjonen i flyktningleir, mottak og senere integrering.

Det kan selvsagt settes spørsmålsteget ved hvor nyttig det er å gå tilbake til studier av situasjonen på 1980-tallet for å hente kunnskap og inspirasjon til å løse dagens utfordringer. Den politiske situasjonen er annerledes, og situasjonen i kommune-Norge med hensyn til mottak, bosetting og integreringsarbeid er endret. Derimot er det ikke nødvendigvis sikkert at overføringsflyktningsenes individuelle situasjon er tilsvarende forandret. Det er heller ikke sikkert at erfaringene med mottak og integrering av flyktninger fra Vietnam tidlig på 1980-tallet er uinteressante dersom en skal vurdere modeller for det framtidige arbeidet overfor overføringsflyktninger. Studier av blant annet statlige mottakssentraler (Knudsen 1981; Berg 1990) kan være nyttige også i dagens situasjon. Det samme gjelder erfaringene med de norske introduksjonsprogrammene som ble gjennomført for vietnamesiske flyktninger på Bataan (Frøysa 1994).

Særtrekk

På en del områder skiller overføringsflyktninger seg fra individuelle asylsøkere. De har vært igjennom egne vurderinger og er tatt ut for gjenbosetting – vanligvis i regi av FNs høykommissær for flyktninger (UNHCR). Andre særtrekk:

² For vårt formål vil det føre for langt å gå inn i denne litteraturen. For lesere som ønsker videre fordyping henvises det til blant annet følgende: Piore 1979, Eitinger 1981, Lundberg 1989, Ramirez 1990, Warner 1994, Al-Rasheed 1994, Berg 1998, 1999)

- De fleste har lengre opphold i flyktningleir bak seg.
- Når de kommer til Norge, blir de mottatt direkte i en kommune.
- Det er gjennomgående lite aktuelt at de skal vende tilbake til hjemlandet.

Når det gjelder individuelle kjennetegn, finnes det imidlertid lite dokumentasjon på at overføringsflyktninger som gruppe skiller seg ut fra andre flyktninger. I enkelte grupper kan alders- og kjønns sammensetningen være annerledes enn den man finner blant asylsøkere, men dette har sannsynligvis mer sammenheng med *hvor* de kommer fra enn *hvordan* de er kommet. Det samme gjelder utdanningsbakgrunn og helsestatus. Her vil det være store variasjoner både mellom grupper og innad i gruppene, uavhengig av mottaksstatus. Noen overføringsflyktninger har lange lei opphold bak seg, noe som kan utgjøre en risikofaktor. På den annen side er det også godt dokumentert at lange opphold i norske asylmottak kan innebære en helserisiko (se blant annet Lauritsen og Berg 1999).

Ut fra dette er det grunn til å vurdere både det særegne ved overføringsflyktninger og det mer generelle. Det er grunn til å tro at vektleggingen av det særegne vil ha størst betydning når det gjelder *mottaksfasen*, mens generelle trekk ved flyktningers situasjon i Norge vil få økende betydning i *integreringsfasen*. For flyktninger som har opphold i asylmottak bak seg, skilles det jo mellom *mottak* og *bosetting*. For overføringsflyktninger vil dette, med dagens norske system, være en og samme fase. Erfaringer fra Fafo-prosjektet om bosettingsstrategier (Djuve og Kavli 2000) vil være relevante å bygge videre på. Det samme gjelder tidligere norske studier av bosettingsarbeid (Vedi 1996), og et stort antall studier som tar for seg integreringsprosessen (Vedi 1993; Berg og Svarva 1994; Berg og Vedi 1994; Berg og Thorseth 1995; Berg (red.) 1997). Disse studiene gir oss inntak til å forstå sammenhengen *mottak – bosetting - integrering*.

Et viktig stikkord i samtlige av disse studiene er *kontinuitet*. Dette handler på den ene siden om kontinuitet i tid, det Aleksandra Ålund omtaler som *brobyggingsprosessen* mellom fortid, nåtid og framtid (Ålund 1991). På den andre siden handler det også om kontinuitet i betydningen *sammenheng og samarbeid på tvers av faggrupper og forvaltningsnivå*. Mortensen (1997) beskriver erfaringer fra bosettings- og integreringsarbeid i forhold til flyktninger som i utgangspunktet aldri hadde ønsket seg til Nord-Norge. Hun er opptatt av hvordan systematisk bosettingsarbeid kan bidra til å bygge bro mellom mottak, bosetting i kommunen og den videre integreringsprosessen i Norge (Mortensen 1997). Intervjuer med flyktninger som er bosatt i Lenvik kommune bekrefter at innsatsen har gitt resultater (Myklebust og Utsigt 1996). Disse norske studiene understreker *den lokale dimensjonen* i arbeidet. I tillegg til å understreke betydningen av *kontinuitet*, viser de betydningen av:

- Forberedelser allerede i mottaksfasen
- Nærhet og tillit i forhold til flyktninger som bosettes
- Tilgjengelighet
- Vektleggingen av systematisk kvalifiseringsarbeid
- Mobilisering av lokalsamfunn og nærmiljø

Det er også interessant å se hvor stort samsvar det er mellom disse erfaringene fra Norge og den svenske undersøkelsen *Status kvot – en utvärdering av kvotflyktingars mottagande och integration åren 1991-1996* (Statens Invandrarverk 1997). Selv om denne svenske undersøkelsen har overføringsflyktninger som sitt fokus, understreker den betydningen av mer generelle tiltak:

- Viktigheten av slekt og sosialt nettverk
- Gjennomføringen av egne introduksjonsprogrammer
- Betydningen av individuell tilpasning av mottaksprogrammet

Rapporten anbefaler at direktemottaket av overføringsflyktninger skal fortsette og understreker betydningen av samarbeid og samordning i alle ledd for å oppnå kontinuitet. Også i Danmark er det gjennomført en studie av overføringsflyktninger. Denne undersøkelsen viser, i likhet med den svenske, betydningen av individuelt tilpassede mottaksprogrammer. Undersøkelsen legger stor vekt på overføringsflyktingenes problemer i forhold til arbeidsmarkedet:

Kvoteflygtningene hadde – inden de kom til landet – meget høje forventninger til det danske arbejdsmarked, men status for arbejdsmarkedssituationen viser, at kvoteflygtningene har en meget løs tilknytning til det danske arbejdsmarked, og at størstedelen stadig befinder sig i det sociale system. (Udlændingestyrelsen/PLS Consult 1999)

Dette er en situasjon vi kjenner godt igjen i Norge – enten vi snakker om flyktninger av den ene eller den andre kategorien. Et hovedfunn i den danske undersøkelsen er imidlertid en tendens til at asylsøkeres³ integrasjon forløper lettere enn kvoteflyktingers. Det reflekteres også omkring mulige forklaringer på denne forskjellen. To forhold trekkes fram: For det første asylsøkernes forsprang når det gjelder språk (både morsmål og dansk). For det andre viser den danske undersøkelsen at asylsøkere har mer utdanning. Det siste er vel ikke nødvendigvis et kjennetegn ved asylsøkere generelt, men et trekk ved de aktuelle gruppene som ble undersøkt i Danmark. Den danske rapporten viser ikke om språkforskjellene fortsatt var til stede dersom en kontrollerte for utdanningsnivå. En rekke undersøkelser viser en sammenheng mellom utdanningsnivå, språkferdigheter og arbeidstilknytning. Ut fra dette framstår det som et åpent spørsmål om det er forskjeller mellom overføringsflyktninger og asylsøkere som her er fanget opp, eller om det er forskjeller i arbeidsmuligheter og integrasjon mellom personer med ulikt utdanningsnivå. Uansett om det kan knyttes kritiske merknader til den danske undersøkelsen, gir den verdifull innsikt i flyktingenes egne erfaringer. Undersøkelsen viser også styrker og svakheter knyttet til det kommunale engasjementet i flyktingarbeidet.

Flyktingers psykiske helse⁴

Mange flyktninger og asylsøkere har tidligere vært utsatt for ekstreme belastninger og potensielt traumatiserende hendelser. Dette gjør dem til en sårbar gruppe i forhold til tilleggsbelastninger. Mye forskning viser at psykiske vansker forekommer oftere blant flyktninger og asylsøkere enn ellers i befolkningen. Mange undersøkelser peker også på forhold ved selve søkerprosessen som virker spesielt belastende. I tillegg vil tidligere traumatisering og/eller tap påvirke graden av utsatthet eller sårbarhet.

³ I den danske undersøkelsen brukes begrepet ”spontanflyktning” – i kontrast til flyktninger som overføres via FN-systemet (overføringsflyktninger eller kvoteflyktninger). Vi har valgt å bruke begrepet asylsøkere.

⁴ Dette kapitlet tar utgangspunkt i en gjennomgang av eksisterende forskning på flyktninger og psykisk helse, i: Berg og Sveaass m.fl. (2005): ”Det hainnle om å leve” Tiltak for å bedre psykisk helse blant beboere i asylmottak. Trondheim/Oslo: SINTEF/NKVTS.

Vanlige diagnoser

Å få en fullgod oversikt over forekomsten av psykiske lidelser hos flyktninger og asylsøkere ville kreve en omfattende undersøkelse (screening) av den enkelte søker. Dette er ikke blitt gjort i Norge, og det finnes ingen eksempler på screening av hele populasjoner andre steder heller. Derimot er det gjort enkelte undersøkelser av avgrensede grupper. Tallene er usikre, men flere studier peker på at enkelte lidelser og diagnoser forekommer hyppigere blant flyktninger enn i befolkningen som helhet. Ovitt, Larrison og Nackerud (2003) gir en oversikt over de diagnosene som er vanligst blant flyktninger:

1. Posttraumatisk stresslidelse (PTSD)
2. Depressive lidelser
3. Angstlidelser
4. Somatiseringslidelser⁵
5. Korte reaktive psykoser⁶
6. Tilpasningsforstyrrelser

Omfang og hyppighet av psykiske lidelser synes, som allerede påpekt, å være høyere blant flyktninggrupper enn i befolkningen ellers. For eksempel finner Silove (2004) at andelen med PTSD blant flyktninger og mennesker fra tidligere konfliktfylte områder stort sett blir estimert til mellom 15-47 prosent, mot anslagsvis 1,3 og 8 prosent blant den øvrige befolkningen i Australia og USA. Andre undersøkelser viser en gjennomgående høy forekomst av depresjon og angstreksjoner (fra 42–89 prosent) og PTSD (vel 50 prosent) i flyktningbefolkningen (se Westermeyer 1988; Silove et al.) 1997; Graves 2002; Lie 2003).

Samtidig som undersøkelser viser høyere forekomster av psykiske lidelser blant flyktninger og asylsøkere, viser de også stor variasjon. Tall fra Skandinavia tyder på at så mange som 25-30 prosent av asylsøkerne har vært utsatt for tortur (Montgomery og Foldsprang 1994). Det er naturlig at tallene er høye siden motivasjonen for å søke om asyl nettopp er behovet for beskyttelse fra ekstrem fare og forfølgelse i hjemlandet (Burnett og Peel 2001; Silove 2004). Van der Veer (1994) ser flyktningers traumatiske erfaringer som belastninger på tre ulike nivåer:

1. Økt politisk undertrykkelse og forfølgelse i hjemlandet

Her handler det om sosiale og politiske endringer som skjer i asylsøkerens hjemland, og som går forut for de mest traumatiske hendelsene. Disse kan komme gradvis og ventet eller brått og uventet, og vil som regel innebære økt press, trusler og isolasjon. Ofte blir både den forfulgte og familiemedlemmene rammet (Lavik m.fl. 1994; Walter og Bala 2004).

2. Alvorlige traumatiske opplevelser

Fengsling, tortur, slektninger og venner som forsvinner, synet av familiemedlemmer som blir drept, bombeangrep og andre alvorlige hendelser der eget, eller andres liv, er i fare, utgjør noen alvorlige traumatiske opplevelser. Livstruende situasjoner og traumatiske hendelser under opphold i flyktningleire eller under selve flukten rapporteres det også i stor grad om (Silove 2000).

⁵ Med ”somatisering” mener man følelsesmessige vansker som uttrykkes gjennom kroppslige (somatiske) plager, for eksempel hodepine, svimmelhet, ekstrem tretthet o.s.v.

⁶ Reaktive psykoser er psykoser utløst som reaksjon på alvorlige hendelser og belastninger i livssituasjonen.

3. Eksiltilværelsen

For mange asylsøkere utgjør livet i eksil en større belastning enn de hadde forestilt seg (van der Veer 1994; Sveaass og Hauff 1997; Varvin 2003; Wilson og Drozdek 2004). Selv om man har kommet i sikkerhet, er sikkerheten bare midlertidig for den som venter på behandling av asylsøknaden og der faren for tilbakesendelse fortsatt er til stede. Bekymringer for de som er etterlatt, dårlige nyheter hjemmefra, smertefulle ettervirkninger av traumer fra forutgående faser, vansker med tilpasning til ny kultur, nytt språk og fremmede omgivelser er blant faktorene som kan gjøre eksiltilværelsen vanskelig, i tillegg til eventuelle møter med fremmedfrykt og rasistiske holdninger. Ahlberg (1997) påpeker at dette kan være en langvarig og smertefull prosess, og omtaler denne fasen med usikkerhet og tilpassningsvansker som et pågående kulturtraume.

Posttraumatisk stresslidelse (PTSD)

Gjennomgående blir reaksjonene som flyktninger og asylsøkere fremviser omtalt som *normale reaksjoner på unormale situasjoner* (Janoff-Bulman 1992; van der Veer 1994; Meyer 1995, 1997; Sveaass 2001; Silove 2004; Sveaass og Lavik 2005). Når en person blir utsatt for ekstremt stress eller opplever at eget liv er i fare, reagerer kroppen med et sett fysiologiske stressresponser. Responsene vil som regel innebære søvnvansker, hyperaktivering, skvettenhet og overdreven vaksomhet. Dette er reaksjoner som blant annet er utviklet for å sikre individets overlevelse og evne til å takle fare og risiko (Silove *ibid.*). Hos de fleste vil reaksjonene gå over av seg selv når faren er over, men et lite mindretall vil fortsatt slite med dette i lang tid etter at trusselsituasjonen er over og vedkommende befinner seg i trygghet. Vedvarende søvnvansker, gjenopplevelser av traumene, påtrengende minner, langvarig anspenhet, nedstemthet og økt engstelighet, vansker med aggresjonsregulering og gjentatte mareritt er blant symptomene som kjennetegner en *posttraumatisk stresslidelse (PTSD)*.

Det har vært rettet kritikk mot bruken av PTSD-diagnosen på tilstander som skyldes samfunnsmessig og politisk undertrykking av mennesker, altså systematiske menneskerettighetsbrudd og overgrep. Faren for at de helsemessige skadene av politiske overgrep blir forstått som helseproblemer og ikke som menneskerettighetsbrudd, har vært påpekt (Sveaass 2001). En annen årsak til at diagnosen PTSD kan virke mangelfull når det gjelder asylsøkere og flyktninger er benevnelsen *post*. Denne impliserer at de traumatiske hendelsene er tilbakelagt. For en flyktning eller asylsøker som venter på vedtak vil det være mer riktig å snakke om en pågående traumatiserende prosess over lengre tid. Til tross for viktige innsigelser fanger diagnosen imidlertid opp en rekke vanlige reaksjoner etter livstruende og belastende hendelser. For flyktningsers del vil posttraumatiske symptomer bare være et element i det man sliter med. Samtidig er det fare for at de samme symptomene kan utvikle seg til mer permanente og dominerende reaksjoner dersom de utsatte ikke ivaretas eller blir gitt nødvendig hjelp og trygghet.

Det meste av litteraturen vi har gjennomgått konkluderer med at langvarig usikkerhet bidrar til negative konsekvenser for asylsøkeres psykiske velvære, blant annet fordi de blir *satt i en sterk avhengighetsposisjon* mens de venter på avgjørelsen, en avgjørelse som vil få store konsekvenser for deres videre fremtid. Til tross for all støtte som psykologisk og psykiatrisk hjelp kan representere, ser en ofte en stadig forverring i den psykiske tilstanden hos asylsøkere. Enkelte kan gå inn i en psykotisk tilstand eller bli suicidale. Av asylsøkerne som van der Veer undersøkte, var 80 prosent traumatiserte. Deres tilstand syntes å forverre seg som følge av den langvarige usikkerheten knyttet til faren for avslag og tvungen

tilbakesending, og dermed retur til traumets kilde. Peel (1996) viser til at mange også har grunn til å frykte at forfølgelsen i hjemlandet blir intensivert på bakgrunn av den tidligere flukten. Av studier som er gjort i Norge, fant for eksempel Nygård og Malterud (1995) at andelen flyktninger med PTSD økte i løpet av de tre første månedene etter ankomst, og at den steg fra 45 til 60 prosent blant menn, og fra 60 til 80 prosent blant kvinner. Meyer (1995, 1997) beskriver hvordan en langvarig ventetid og usikkerhet kan føre til søvnløshet, generelle smerter i kroppen, hodepine og depresjon som senere går over i kronisk bekymringstilstand.

Forskningen antyder også at en bør skille mellom forskjellige kategorier asylsøkere og flyktninger. Blant asylsøkerne som har vært utsatt for overgrep ser en at de ofte har komplekse og sammensatte helseproblemer. Dette innebærer fysiske, sosiale og psykologiske vansker forårsaket av tortur, krigsskader og andre traumatiske hendelser, samt av savn og store tap. Generell manglende medisinsk oppfølging under flukten, i flyktningleir eller i tiden forut for flukt, bidrar også til å forsterke de opprinnelige problemene (Adams, Gardiner og Assefi 2004). Mange får heller ikke dekket sine medisinske behov i det nye landet, ofte på grunn av manglende kunnskap hos helsepersonell (ibid.). Usikkerheten omkring oppholdstillatelse og mulighetene for å bli i landet kan være kilder til vansker og underminere effekten av det som eventuelt tilbys av psykologisk hjelp (van der Veer 1994). Tidligere undersøkelser viser at enslige menn utgjør en utsatt gruppe, spesielt på grunn av mangelen på sosiale nettverk. Van der Veer (1994) peker på at manglende sosialt nettverk øker faren for selvmordstanker og selvmordsforsøk. Dette er også registrert blant afghanske mødre som lever i en midlertidig situasjon i flyktningleire (Rahman og Haefez 2003).

Bekymring for etterlatte barn, ektefeller og foreldre er gjennomgående hos enslige asylsøkere. Mange sliter også med følelser av skyld, sorg og sinne (van der Veer 1994). Som følge av forflytningen til et ukjent miljø opplever de fleste også tap av sosial status, manglende selvbestemmelse og påfølgende tap av identitet (se for eksempel Söderlindh 1986). Å miste sitt hjem og den grunnleggende trykghetsfølelsen dette gir kan også være kilde til mye psykisk smerte (se for eksempel Varvin 2003). Å ramme den forfulgte gjennom å angripe familie og barn er blitt stadig vanligere i mange av dagens pågående konflikter (Walter og Bala 2004). Ofte har familien, som følge av økende press og marginalisering, problemer innad allerede før flukten (ibid.). Barn utgjør en fjerdedel av gruppen asylsøkere (Fazel og Stein 2002), og de rammes både direkte og indirekte av krig og forfølgelse. Det er usikkert hvor stor andel av barna som sliter med psykiske vansker, men i de få studiene som er gjort, ser det ut til at flyktningbarn har høy grad av sykелighet (ibid.).

Enslige mindreårige

I en undersøkelse av 246 enslige mindreårige asylsøkere i Danmark fant man at en fjerdedel hadde behov for tiltak eller behandling utover det som kunne tilbys på mottaket. 37 prosent av barna hadde vært fengslet, 29 prosent hadde vært utsatt for tortur og 31 prosent hadde selv deltatt i militære kamphandlinger (ibid.). Fra Sverige rapporteres det nå om et nytt og alvorlig symptombilde hos enslige mindreårige asylsøkere. Göran Bodegård (2004) beskriver hvordan enkelte barn og ungdommer utvikler gjennomgripende funksjonsbortfall, symptomer som også er funnet i England og Australia og som har blitt omtalt som ”pervasive refusal syndrome”. Dette innebærer at barna blir stumme, kontaktløse, inkontinente og slutter å ta til seg drikke; en tilstand som er så alvorlig at den krever sykehusinnleggelse. Symptomene settes i sammenheng med alvorlig traumatisering, bortfall av meningsfull aktivitet og manglende fremtidsutsikter.

I Norge er det også gjennomført en rekke undersøkelser av denne gruppen (se blant andre Eide 2001; Engebriksen 2002; Lauritsen, Berg og Dalby 2002; Wold 2002; Hjelde 2003; Archambault og Berg 2004; Eide 2005). I overnevnte studier trekkes det fram noen sentrale problemområder:

- Behov for en forbedring og utvidelse av eksisterende vergeordning.
- Behov for fagpersoner som innehar både barnevernfaglig og flyktningfaglig kompetanse.
- Avklaring av forholdet mellom barnevernlov og utlendingslov.
- Behov for å forkorte behandlingstiden av asylsøknadene.

Flere organisasjoner, blant annet Redd Barna, har vært pådrivere når det gjelder barneperspektivet i norsk flyktningpolitikk. De siste årene har flere av de nevnte problemområdene vært gjenstand for politisk debatt og, på noen områder, politiske reformer. Dette gjelder særlig situasjonen for enslige mindreårige flyktninger. Det pågår også mye forskning som de nærmeste årene kan bidra til å få fram mer kunnskap om disse spørsmålene.⁷

Flyktingers sosiale integrasjon

Flyktingers og innvandreres sosiale integrasjonsprosess er karakterisert ved innbyrdes forbundne begrepspar:

- mellom integrering i arbeidslivet og sosial inklusjon
- mellom den offentlige og private sfæren og mellom arbeid og fritid
- mellom tette nettverk og løse bånd
- mellom etnisk brobygging og etablering av nære forbindelse innenfor flyktingers etniske nettverk
- mellom sterke og svake bånd og mellom attraktive forbindelser og relasjoner til belastede nettverk
- mellom bostedsintegrasjon og sosial integrasjon

Integrering i arbeidslivet og sosial inklusjon

Innvandring og arbeidsliv har vært et sentralt forskningstema siden Ragnar Næss gjorde sine første studier av arbeidsinnvandrerne i Oslo på 1970-tallet. På denne tiden var det arbeidsinnvandrere som var den dominerende gruppen innenfor innvandrerbefolkningen. Først på begynnelsen av 1980-tallet ble problemstillinger knyttet til *flyktinger* og arbeid satt på dagsorden. Det tok likevel mange år før mer flyktningsspesifikke sider ble viet oppmerksomhet. En av de få rapportene som drøfter dette mer spesifikt er rapporten *Bakerst i køen. Om flyktingers deltakelse på arbeidsmarkedet* (Berg 1992). En sentral problemstilling er hvordan flyktingenes bakgrunn (fengsling, flukt og eksil) virker inn på arbeidsmulighetene. Ifølge rapporten er det både flyktingenes fortid og usikkerhet knyttet til framtida som skaper problemer i forhold til arbeidsmarkedet:

⁷ Ved NTNU er det to doktorgradsarbeider underveis. Det ene er Jorun Bjordals studie av unge voksne som kom til Norge som enslige mindreårige flyktninger. Det andre er José Archambaults studie av barnefamilier i norske mottak som intervjues på tre ulike tidspunkt: I mottak, som bosatt og i en tidlig integreringsfase.

Kompetansen fra fortida inneholder både kompetanse og erfaringer, men mange flyktninger opplever at denne bagasjen plutselig er blitt verdiløs her i Norge. Utdanningen deres blir ikke verdsatt, arbeidserfaringen er det ingen som kan vurdere, og deres kulturelle kompetanse er knyttet til det samfunnet de forlot. Møtet med Norge betyr et brutalt brudd med fortida. De må starte på nytt. I stedet for å bygge framtida på erfaringene fra fortida, må de starte fra grunnen av. (Berg 1992, s. 100)

Rapportens hovedkonklusjon er at flyktninger havner bakerst i arbeidsmarkedskøen. Hvor mye av dette som er relatert til flyktningsspesifikke forhold, er vanskelig å si. Rapporten peker på at marginaliseringen av arbeidsgruppen handler om et samspill mellom individuelle forutsetninger og eksterne rammebetingelser. Det er med andre ord snakk om et årsakskompleks der vi finner et sett av faktorer knyttet til flyktingenes kvalifikasjoner, og et sett av faktorer som handler om strukturelle forhold, der ulike former for diskriminering kan stå som overskrift.

Denne todelingen når det gjelder forklaringsfaktorer går igjen også i den senere litteraturen om innvandring og arbeidsliv (Djuve og Hagen 1995; Augustsson 1996; Broomé 1996; Djuve og Pettersen 1997; Djuve m.fl. 1999; Håpnes og Iversen 2000; Berg og Håpnes 2001; Rogstad 2001; Rogstad og Raaum 2002; Seeberg og Dahle 2005). Selv om disse studiene har hatt ulike innfallsvinkler og de færreste har fokus på det rent flyktningsspesifikke, understreker samtlige at årsaksbildet er komplekst. Enkeltfaktorer er vevd sammen og både påvirker og påvirkes av hverandre. For eksempel er faktorer som språk, utdanning og kulturell bakgrunn faktorer som i stor grad henger sammen. Det handler om arbeidssøkernes kompetanse. På tilsvarende måte kan man gruppere faktorer som uttrykker arbeidsgivernes krav og forventninger til arbeidssøkerne.

I forlengelsen av studier som omhandler flyktingers og innvandreres situasjon på arbeidsmarkedet, finner vi et stort antall evalueringsrapporter som omhandler ulike former for kvalifiseringstiltak for denne målgruppen. Selv om migrasjonsårsak heller ikke her er et sentralt tema, omhandler en hel serie slike rapporter ordninger som i første rekke er etablert for flyktninger. Forskningsstiftelsen Fafo har for eksempel gjennomført en rekke evalueringer av introduksjonsordningen for nyankomne innvandrere. Når vi ser på hvem som har rettigheter i forhold til disse programmene, er det i første rekke flyktninger og deres familier. Rapportene som omhandler introduksjonsordningen for innvandrere, handler med andre ord i første rekke om flyktingers tidlige kvalifiseringsløp (Djuve og Pettersen 1997; Djuve m. fl. 2001; Lund 2003; Djuve og Kavli 2005; Kavli, Hagelund og Bråthen 2007).

Flere undersøkelser analyserer hvilken betydning arbeidsplassen har som arena for sosial integrasjon av flyktninger (Djuve og Hagen 1995; Borchgrevink 1996). Det ser ut til at flere forutsetninger må være oppfylt for at flyktninger og innvandrere skal oppleve arbeidsplassen som en arena for sosial integrasjon. Flere studier viser at mye av forklaringen på manglende vennsrelasjoner med norske arbeidskolleger ligger i manglende muligheter for kollegialt samvær, klasserelatert segregering, utdanningsmessig og klassemessig feilplassering, samt flyktingenes reaksjoner på miskjennelsen de opplever på jobben (Djuve og Hagen 1995; Borchgrevink 1996; Rogstad og Orupabo 2007; Valenta 2008).

Relasjoner og nettverk

Flere studier viser at mange flyktninger opplever sosial marginalisering og at de færreste har norske venner (Djuve og Kavli 2000; Grønseth 2006; Valenta 2008). Kontaktene kan først og

fremst betegnes som svake, uniplexe bånd eller som bekjentskaper som flyktninger og innvandrere sjelden omgås i fritiden (Berg, Sollund og Svarva 1994; Akman 1995; Valenta 2008). Det hevdes også at manglende tilgang til norske nettverk kan ha flere konsekvenser for flyktnings levekår. I sin undersøkelse av tamilske flyktninger i Nord-Norge viser Grønseth (2006) at sosial marginalisering og isolasjon kan fremstå som det største problemet med å leve i eksil for noen flyktninger.

I forskningen om etniske relasjoner har begrepene sosial integrasjon og sosial kapital blitt relatert til flyktnings etniske nettverk (Korac 2001; Knudsen 2005) og deres relasjoner til majoritetsbefolkningen (Miskovic 2002; Valenta 2008). Flyktnings sosiale nettverk er som regel betraktet som et sett av sammensatte mellommenneskelige relasjoner basert på vennskap, slektskap eller felles etnisk, nasjonal bakgrunn (Korac 2001; Knudsen 2005). Disse nettverkene er blant annet betraktet som selvhjelpssystemer i mottakerlandet, som en viktig faktor i kjedemigrasjon eller som transnasjonale nettverk som forbinder flyktnings hjemland med vertssamfunnet (Korac 2001; Levitt 2001; Valenta 2008).

Flere norske og internasjonale studier viser hvordan de sosiale nettverkene til ulike flyktninggrupper er relatert til deres økonomiske og psykososiale levekår og velvære (Dorias 1991; Korac 2001, 2003; Valenta 2008). Den ene problemstillingen i debatten om flyktnings sosiale kapital er knyttet til diskusjonen om fordeler og ulemper med etniske nettverk. På den ene siden har flyktnings og innvandreres nettverk blitt betraktet som ”positiv” sosial kapital. Etniske nettverk er her sett på som en viktig kilde for forbedring av flyktnings økonomiske og sosiale levekår. I disse studiene viser en hvordan disse nettverkene kan gi flyktingene informasjon, hjelpe med bolig og assistere i jobbsøkningsprosessen (Korac 2001, 2003). I flere studier er etniske enklaver også betraktet som tilfluktssteder der flyktninger blir beskyttet fra hverdagsdiskriminering og rasisme, og som steder hvor de kan dyrke deres kulturelle særegenheter (Dorias 1991; Brox 1997; Valenta 2008).

Alternativt har flere forskere argumentert med at flyktnings og innvandreres nettverk kan fremstå som kilder til ”negativ” sosial kapital (Mahler 1995; Hondegneu-Sotelo 2001; Cranford 2005; Krissman 2005). Denne fortolkningen baseres på ideen om at ensidig avhengighet av intra-etniske relasjoner og nettverk kan begrense flyktnings og innvandreres tilgang til sosiale nettverk og institusjoner som finnes utenfor disse miljøene (Aguilera 2002; Valenta 2008). De etniske nettverkene kan til og med anses som en hindring for innvandrernes sosiale mobilitet, samt deres psykologiske og sosioøkonomiske velvære (Van Hear 1998; Aguilera 2002). Ifølge de mest pessimistiske fortolkningene kan det forekomme flere sosioøkonomiske bytteforhold innefor disse nettverkene, der noen flyktninger og innvandrere profiterer på bekostning av andre innvandrere. Det argumenteres her med at de mer etablerte flyktingene og innvandrerne kan hjelpe nykommere med jobb, bolig og migrasjonskanaler, men innenfor rammer av relasjoner som preges av sterk utnytting (Mahler 1995; Van Hear 1998; Cranford 2005).

Sosial kapital

Den andre sentrale problemstillingen i forskningen omkring flyktnings sosiale kapital forbindes med diskusjonen om hva slags nettverk som kan gi dem den beste tilgangen til andre kapitaltyper. Her kan fokuset være både på nettverkens sammensetning, struktur og styrken av forankringen. Enkelte studier av etniske nettverk fokuserer på ”styrken i de sterke bånd” (Coleman 1990; Portes 1998: 13) der sosial innkapsling anses som en viktig

forutsetning for mobilisering av den sosiale kapitalen i etniske nettverk (Portes og Sensenbrenner 1993; Sanders, Nee og Sernau 2002). Ifølge disse studiene kan tette nettverk sammensatt av sterke relasjoner framstå som viktige hjelpesystemer der den sosiale støtten sikres gjennom intens sosial kontroll og sanksjonering (Coleman 1990).

Disse studiene underkommuniserer imidlertid betydningen av svake bånd og spredte nettverk, som kan knytte flyktningen og immigranten til individer utenfor vedkommendes egne etniske gruppe (Field 2003). Granovetters idé (Granovetter 1973) om at svake bånd også har indirekte betydning for menneskers posisjon på arbeidsmarkedet foreslår at etnisk innkapsling vil føre til marginalisering, redusere tilgang til informasjon og minke muligheter for linking på tvers av sosiale lag. Flere forskere relaterer denne ideen til flyktningers og innvandreres levekår. I samsvar med Granovetter argumenterer Cranford (2005) for at "uniform networks characterized with low socio-economic status may not bring positive effects" (Cranford 2005: 381). Andre forskere viser at svake bånd på tvers av grupperinger kan gi bedre tilgang til andre arenaer og kapitalformer (blant annet arbeid og utdanning), samt til en viss grad kompensere for flyktningers og innvandrernes sosiale og økonomiske vanskelige situasjon (Stanton-Salazar og Dornbusch 1995; Willson 1998; Heer 2002). Flere studier antyder også at reduksjon i etnisk innkapsling kan ha positive konsekvenser for flyktingenes og innvandrernes psykososiale velvære og deres økonomiske levekår (Quizumbing 1982; Caces 1987; Emerek et al. 1998; Wilson 1998; Cranford 2005). Slike nettverk kan i større grad tillate etablering av relasjoner med lokalbefolkningen eller "bridging capital", som kan ha betydning i jobbsøkningsprosessen, men også for flyktningers identitetsreproduksjon, og følelse av tilhørighet til mottakersamfunnet (Valenta 2008).

'Bonding and bridging'

Den tredje problemstillingen er knyttet til diskusjoner omkring forholdet mellom ulike typer sosial kapital og nettverksarbeid. Putnam (2000) skiller mellom to typer sosial kapital; ekskluderende sosiale bånd som utvikles innad i gruppen (bonding capital) og inkluderende broer (bridging capital) som forbinder individer på tvers av sosiale grupperinger. Det er delte oppfatninger om relasjonene mellom disse to prosessene. Det er flere studier som foreslår at sterke bånd innad i visse etniske nettverk kan hindre utviklingen av broer til storsamfunnet (Mayer 1961; Anwar 1985; Wilson 1998), mens andre argumenterer for at "bonding" er en forutsetning for "bridging". Ifølge den siste posisjonen er dannelse av sterke etniske felleskap det første skritt i retning av inkorporering i det nye samfunnet (Ålund 1999; Korac 2001; Portes and Rumbaut 2006).

Flyktninger fortolker relasjonen til majoritetsbefolkningen på forskjellige måter. Disse relasjonene kan fremstå som tegn på aksept (Valenta 2008), men de kan også fremstå som et anker til det norske samfunnet som yter støtte til flyktninger i løpet av deres integreringsprosess (Slavnic 2000; Brekke 2001). I sin undersøkelse av bosniske flyktninger i Norge beskriver Brekke (2001) at disse vennsrelasjonene kan brukes som en del av flyktningers kamp mot hjemsendelse. I tilfeller der flyktningen risikerer å bli sendt tilbake til sitt hjemland mot sin vilje, kan norske venner fremstå som viktige støttespillere i vedkommendes kamp mot tvungent retur. Brekke kaller denne prosessen for ankringsstrategier (Brekke 2001). Et annet relevant bidrag er Valentas (2008) kvalitative undersøkelse av bosniske, kroatisk og irakiske flyktningers personlige sosiale nettverk. Valenta betrakter flyktningers sosiale integrasjon og deres sosiale nettverk som en del av deres identitetsprosjekt. Ifølge ham er svake relasjoner til nordmenn ikke nødvendigvis et resultat av avvising og marginalisering. Flyktingene kan reetablere sitt sosiale liv i eksil via

en selektiv, sosial integrasjon der de kombinerer svake bånd med majoritetsbefolkningen med en sterk tilknytning til egne etniske nettverk. Informantene i Valentas undersøkelse har sett at en slik tilpasningslinje er den mest forenlige med deres forsøk på å reprodusere positive identiteter i hverdagen. I denne undersøkelsen konkluderes det med at svake, men stabile bånd til lokalbefolkningen har betydning. Disse vennene og bekjente blir et symbol på aksept som hjelper nykommere til å konstruere egne identiteter som inkluderte og respekterte i deres nye sosiale omgivelser (Valenta 2008).

Bosettingsmønstre

Det antydes i flere studier at bostedssegregering reduserer mulighetene for mellommetrisk kontakt, noe som kan forsterke flyktingenes og innvandrernes sosiale segregering og marginalisering i forhold til majoritetssamfunnet. Flere studier diskuterer mekanismer som ligger bak flyktingers og innvandreres bostedssegregering (Kuusela 1993; Wilson 1993; Crow og Allan 1994; Brox 1997; Karn og Philips 1998; Wacquant og Wilson 1998; Mikkelsen 2001). Segregeringen betraktes som et resultat av økonomisk marginalisering (Karn en al.) 1985; Wacquant og Wilson 1998), kommunal politikk (Kuusela 1993; Brox 1997); diskriminering (Sørenmo 1990; Karn og Philips 1998; Dion 2001; Ross og Turner 2005) og frivillig selvsegregering (Anwar 1985; Wirth 1988; Karn og Philips 1998). For å forebygge dannelser av etniske gettoer har flere europeiske land valgt å spre innvandrere og flyktinger (Kushner og Knox 1999; Djuve og Kavli 2000; Bloch og Schuster 2005). Norske myndigheter har for eksempel siden begynnelsen av 1990-tallet bosatt flyktinger over hele landet – såkalt ”Hele Norgesstrategi” (Djuve og Kavli 2000).

Den sentrale problemstillingen i forskningen omkring innvandreres/etniske minoriteters sosiale integrering og bosettingsmønstre er knyttet til diskusjonen om hva slags bosetting som er å foretrekke. På den ene siden refererer forskerne til kontakthypotesen og argumenterer for at fysisk nærhet vil føre til bedre forståelse og respekt mellom innvandrere og majoritetsbefolkningen. Med utgangspunkt i denne ideen argumenteres det for at spredt bosetting vil akselerere flyktingenes integrering og kontakt på tvers av de etniske gruppene (Gaasholt 1991; Brox 1997). På den annen side er det forskere som argumenterer for at spredning og bosetting i rurale strøk kan resultere i konflikter mellom flyktinger og lokalbefolkningen (Gaasholt 1991; Eidheim 1993; Høgmo 1996), øke følelsen av isolasjon blant innvandrere (Bjørge 1993; Øverlid 1997; Tilia 1999; Duke et al.) 1999; Grønseth 2006) og resultere i økt ukontrollert sekundærflytting til urbane deler av landet (Robinson og Hale 1989; Djuve og Kavli 2000). Samtidig ser det ut til at det finnes visse forskjeller mellom flyktinger. Enkelte flyktinggrupper lever spredt og klarer å opprette broer til lokalbefolkningen, mens andre mistrives på små steder og flytter til mer sentrale strøk kort tid etter den første bosettingen (Sørli 1994; Djuve og Kavli 2000; Grønseth 2006; Valenta 2007).

Et kjønnsperspektiv på flyktingers integreringsprosess

For noen år tilbake ga Forskningsrådet SINTEF i oppdrag å utarbeide en kunnskapsoversikt på feltet ”Kjønn og innvandring”. I 2002 kom rapporten med tittelen *Kjønn og innvandring – et flertydig blikk på norske forskningsbidrag* (Berg og Berg 2002). Den inneholder om lag hundre arbeider, men bare noen få av disse handler eksplisitt om flyktingers situasjon (Fladstad 1993; Berg 1994; Ahlberg 2000). Det er også viktig å understreke at det i denne artikkelen er brukt en romslig forståelse av hva forskning om ”kjønn og innvandring” kan være. Her er det inkludert arbeider som ikke eksplisitt har et kjønnsperspektiv, men som

likevel drøfter problemstillinger relatert til kjønn og innvandring. Kunnskapsoversikten slår fast at det totalt sett er *overraskende få bidrag*.

Gjennomgangen av forskningen viser at bidragene representerer stor faglig bredde. De favner vidt både tematisk og perspektivmessig. Dette trenger ikke i seg selv være problematisk, men i en norsk kontekst synes det å mangle *faglige arenaer* der kjønn og innvandring er hovedtema. Møter mellom forskning som omhandler samme kunnskapsfelt, men som kan være ulike på mange andre måter, kan skape faglig dynamikk og inspirasjon. Av forskjellige grunner er det også viktig at kunnskapsfeltene kjønnsforskning og innvandringsforskning ”snakker sammen”. Blant annet er denne samtalen viktig for å unngå at hjulet finnes opp på nytt. Det er en fare for at kjønnsforskningen overser det som finnes av norsk innvandringsforskning på feltet, mens innvandringsforskningen med fordel kunne trekke på nyere kjønns teori hvor kvinne/mann-dikotomien nyanseres og beveges. Når det er sagt – det betyr ikke at noen ukritisk skal overta en annens posisjon eller bli enige med hverandre bare for enighetens skyld. Slik vi ser feltet nå, er det å lage faglige møteplasser for denne forskningen en utfordring som bør tas alvorlig dersom norsk forskning om kjønn og innvandring skal styrkes.

Mye av forskningen vi har gått igjennom har en noen ganger eksplisitt, men oftest en underliggende tematikk som handler om at norske idealer om likestilling mellom kjønnene kan være problematiske i forhold til ulike minoriteter. I og med den oppmerksomheten slike forhold har hatt i norsk offentlighet er det for så vidt overraskende at dette ikke er mer fremtredende som forskningstema. Vi tror at denne problematikken med fordel kunne vært belyst nærmere gjennom forskning. Her finnes det også mange viktige internasjonale bidrag som det kunne være spennende å trekke inn i en slik sammenheng.

Sykdom og helse

Denne overskriften rommer et relativt vidt felt, der vi finner enkeltbidrag som diskuterer innvandreres helsesituasjon og sykdomsoppfatninger i et kjønnsperspektiv. Under temaet *flyktninger og helse* er det særlig psykososiale problemer knyttet til krig, flukt og eksil som er vektlagt. Viktige bidragsytere her er forskere og helsearbeidere knyttet til Psykososialt senter i Oslo. Nora Ahlberg, som i en årrekke har vært knyttet til senteret, ga i 2000 ut boka ”*No five fingers are alike*”. *What Exiled Kurdish Women in Therapy Told Me*. Kjønnsperspektivet er gjennomgående i hele boka. Et sentralt tema er vold – med stikkord som skyld, skam og taushet. Boka har to hoveddeler. Den første handler om å studere en klinisk kontekst i et kulturelt perspektiv. Den andre handler om terapi i en krysskulturell setting. Ahlbergs bok viser hvordan krig og forfølgelse arter seg og oppleves av kvinner. Dette brukes videre til å diskutere traumebehandling i et kjønnsperspektiv. Menn og kvinner tar (og tilskrives) ulike roller, noe som også får konsekvenser for hvordan krigen setter merker.

Gjennom sitt tidsskrift *Linjer* har Psykososialt senter for flyktninger i flere artikler tydeliggjort kjønnsperspektivet i både flyktningers opplevelser av helse og sykdom, samt erfaringer knyttet til blant annet traumebehandling. I 1998 kom tidsskriftet ut med et eget temanummer med tittelen ”Kjønnsperspektiv” (Linjer 1/1998). Her har Eva Fannemel en artikkel med tittelen *Kvinner og jenter på flukt*, mens Solveig Dahl har en artikkel med tittelen *Refleksjoner rundt kjønnsperspektiv i forståelsen av flyktningepasienten*.
Ekteskap, samliv og familie

Mye av materialet som allerede er kommentert kunne vært plassert under denne overskriften. Ved siden av religion, er familie og familieliv noe som går igjen i mange av publikasjonene som omhandler kjønn og innvandring. Det vi har valgt å plassere under denne overskriften er forskning som har familie og samliv som et hovedtema. Ekteskap og ulike måter å inngå ekteskap på, er et tema som er viet mye plass i materialet. Eksempler er Anja Bredals rapporter om arrangerte ekteskap (1998, 1999), Katrine Fangens evaluering av tiltak mot tvangsekteskap (2002) og Hege Storhaug bok som omhandler unge norske muslimers forhold til kjærlighet og ekteskap (1998). Berit Thorbjørnsrud har i flere arbeider vært opptatt av sammenhengen mellom religion og ekteskap (1999, 2001).

Andre forskere har vært opptatt av hvordan innvandring og eksiltilværelse påvirker relasjonene mellom ulike familiemedlemmer og tvinger fram nye samhandlingsmønstre. Både manns- og kvinnerollen utfordres i møte med norske likestillingsidealer. Fravær av storfamilien gjør også at mange blir nødt til å finne nye måter å løse hverdagsutfordringer på. Der det før var en bestemor eller en ugift tante, må kjernefamilien selv løse problemene – eller ta i bruk ordninger utenfor familien. Slike ordninger kan være alt fra barnehage og SFO til involvering av hjelpeapparat når det oppstår konfliktsituasjoner som de ikke greier å håndtere på egen hånd. Dette er et deltema i en rekke publikasjoner. Susanne Søholts rapporter om bo- og nærmiljø er et eksempel på forskning der både kjønns- og familieperspektivet er en integrert del av framstillingen (Søholt 1996, 1997, 2001). Det samme er Sigrun Nilsens doktoravhandling, som vi allerede har vært inne på (Nilsen 1999). Rammen for avhandlingen er kvinnegruppens ukentlige møter – med søm og matlaging som hovedaktiviteter. Selv om også aktivitetene beskrives grundig, er det samtalen rundt aktivitetene som er avhandlingens hovedfokus. Nilsens gjenfortellinger og refleksjoner gir et interessant innblikk inn i kvinnenens liv og familieliv.

Et tredje deltema knyttet til familie og samliv, er flyktningfamilienes situasjon i eksil, med fokus på hvordan krig og flukt påvirker både enkeltmedlemmer og relasjoner innad i familien. I mange flyktningfamilier er mor, far eller barn enten drept, forsvunnet eller blitt værende igjen i hjemlandet. Hvordan dette påvirker familiesituasjonen er beskrevet i en rekke studier av eksil og integrasjon. Noen eksempler er Kirsten Lauritsen og Berit Bergs studie av levekår i asylmottak (1999), Torunn Fladstads rapport om unge vietnameseres historier og deres liv (1993) og Kari Dyregrov og Magne Raundalens rapport om bosniske familiers samtaler omkring tilbakevending (1997). Etter at kunnskapsoversikten ble laget, er det to nye bidrag som faller inn under denne overskriften. Det ene er boka *Kvinneliv i eksil* (Berg, Fladstad og Lauritsen 2006) som presenterer seks portretter av flyktningkvinner og deres liv i eksil. Det andre bidraget er *Eksil og livsløp* (Berg og Lauritsen 2009), som presenterer fire flyktninggrupper i et generasjons- og livsløpsperspektiv. I tillegg til disse to bøkene inneholder boka *Andre bilder av "de andre": transnasjonale liv i Norge* flere bidrag som har noe av det samme fokuset (Fuglerud (red.) 2004).

Flyktninger og tilbakevending

Drømmen om en dag å vende tilbake til hjemlandet er sterk hos de fleste flyktninger. Samtidig viser statistikken av bare et mindretall av dem som har levd i eksil i et tredjeland, faktisk vender tilbake til hjemlandet. Dette paradokset har opptatt mange forskere. For å forstå hvordan flyktninger handler, må man ha kjennskap til både flyktningen og omgivelsene vedkommende handler i. Som en del av dette må en ha informasjon om flyktningens ressurser og bli fortrolig med vedkommendes preferanser og virkelighetsoppfatning. Videre må en ha

kjennskap til forhold som repatrieringen planlegges og gjennomføres under, blant annet situasjonen i flyktingens hjemland og i eksillandet, samt hvilken posisjon individet, eller en gitt kategori av individer, har til disse kontekstene (Diaz 1991; Brekke 2001; Slavnic 2000, 2002; Valenta og Berg 2003). Med andre ord vil en analyse av flyktingers tilbakevending som ikke tar i betraktning sosioøkonomiske og politiske forhold i flyktingenes hjemland og eksillandet, og flyktingenes egen oppfatning av dem, være svært mangelfull. Det er flere faktorer i flyktingenes hjemland som hindrer repatrieringen, blant annet materielle ødeleggelser, undertrykkende regimer og manglende jobbmuligheter.

The myth of return

Videre må en se på flyktingers relasjon til hjemlandet. Både flyktingene og deres hjemland endrer seg i løpet av den tiden de har vært i eksil. Dahlbäck (1999) påpeker i sin studie av bosniske flyktinger at forandringene som har skjedd i Bosnia-Hercegovina i løpet av og etter krigen ikke bare begrenser seg til materielle ødeleggelser. Huset kan være intakt, kanskje hele byen, men ukjente mennesker befolker gatene og nye idealer, normer og verdier preger samfunnet (Dahlbäck 1999). Dette bekreftes også i andre studier (Valenta og Berg 2003). I en undersøkelse av tilbakevendte chilenske og bosniske flyktinger påpeker de at flyktingene ikke bare ble utsatt for nye impulser mens de var i landflyktighet; de har heller ikke hatt mulighet til å tilpasse seg de strukturelle endringene, eller internalisere hjemlandets rådende normer og verdier. En kan dermed si at tilbakevendingen for dem ofte innebærer at de må gå gjennom en reintegreringsprosess, der de må tilpasse seg både nye og gamle forhold (Valenta og Berg 2003).

Som vi allerede har vært inne på har det store flertallet av flyktinger en drøm om å reise tilbake en dag (Lundberg 1989; Ramirez 1990; Al-Rasheed 1994; Berg 1997, 1998; Stefansson 1998; Brekke 2001; Slavnic 2002). Det betyr imidlertid ikke at hjemlengselen automatisk vil resultere i lykkelig tilbakekomst etter at ytre hindringer har falt bort. Ifølge Stefansson (1998) må en skille mellom *drømmen* om repatriering og *intensjonen* om repatriering. Ifølge ham fører ikke det første nødvendigvis til det andre. Flere forskere har fokusert på at en lykkelig tilbakevending ofte bare finnes i flyktingenes drømmer. ”The myth of return”, kaller Al-Rasheed (1994) flyktingenes drøm om å vende tilbake. Antakelsen om at alle flyktinger ønsker å vende tilbake og at det beste stedet for dem er deres hjemland, stemmer ofte ikke med de virkelige forhold. Denne antakelsen er avkreftet i flere undersøkelser (Al-Rasheed 1994; Aleinikoff 1995; Dahl-Jørgensen 1999; Slavnic 2002). Gjensynet med hjemlandet kan være sjokkerende for mange. Mange opplever tilbakevending og reintegrasjon i hjemlandet som traumatisk (Gmelch 1980; Bach 1989). Livet i eksil og flyktingtilværelsen kan føre til at en skaper en idealisert forestilling av hjemlandet. Flyktingens forhold blir ofte preget av nostalgi og tilbakevendingen betraktes som løsningen på alle problemer (Stefansson 1998). Når repatrieringen finner sted kan dette føre til at hjemlandet oppleves som skuffende og traumatisk, fordi gjensynet med hjemlandet verken samsvarer med det hjemlandet en har kjent fra før eller med den idealiserte forestillingen av hjemlandet som en har konstruert i eksilet (Appadurai 1991; Ramirez 1990).

Retorikken om tilbakevending

Zoran Slavnic (2000, 2002) peker på misforholdet mellom myndighetenes holdninger og retorikken i forhold til tilbakevendingen og flyktingenes avgjørelser om å vende tilbake. Ifølge ham tar ikke myndighetene det rasjonelle elementet i flyktingenes avgjørelser i betraktning. Samtidig hevder han at flyktingenes avgjørelser og handlinger er mer basert på

et rasjonelt enn et irrasjonelt grunnlag (Slavnic 2002). Flere forskere er enige om at den store fokuseringen på flyktingenes lengsel gjør analysen nokså ensidig (Diaz 1991; Slavnic 2002; Valenta og Berg 2003). I avveiningen av "push og pull"-faktorer vil flyktinger heller prøve å velge det alternativet som en mener vil maksimere vedkommendes interesser. Derfor er påstanden om at flyktingene hører til i sine hjemland og at alle ville vendt tilbake dersom de fikk mulighet til det, ikke i samsvar med funn fra disse undersøkelsene. Det er snarere slik at flyktingene vil velge å leve på det stedet som de mener vil gi dem den beste "framtid". Følgelig kan en forvente at de av fleste vender tilbake bare hvis de, på bakgrunn av informasjonen de er i besittelse av, mener at de har bedre framtidsutsikter i hjemlandet enn i eksil (Diaz 1991; Jørgensen 1999).

Ifølge Jose Alberto Diaz (1991) vil flyktingene velge å vende tilbake til hjemlandet eller bli i eksillandet, på grunnlag av en vurdering av integrasjonsmulighetene i hjemlandet og eksillandet. Ifølge ham er økonomisk integrasjon kanskje den enkeltfaktoren som har størst innvirkning på denne avgjørelsen (Diaz 1991). Dette er i tråd med Slavnic sine funn (Slavnic 2002), som viser at flyktingene baserer avgjørelsen om å vende tilbake på en seriøs vurdering av materielle muligheter for tilbakevendning. Selv om følelsen av tilhørighet til sitt eget land, språk og kultur er viktig, betraktes dette som mindre viktige for vurderingen om å vende tilbake. Å la seg overrumple av disse følelsene vil av mange potensielle tilbakevendte anses som en useriøs handling, hevder Slavnic (2002). Samtidig understreker både han og en del andre forskere at det finnes flyktinger som har tolket informasjon fra hjemlandet gjennom et "filter av lengsel og nostalgi" eller foretatt rasjonelle valg på feil informasjonsgrunnlag. Valenta og Berg (2003) deler i denne forbindelsen tilbakevendte flyktinger i to hovedgrupper: 1) De som vendte tilbake uten at de hadde noen håndfaste ting å vende til, blant annet fast jobb, støttende nettverk, tilfredsstillende boforhold og lignende. 2) De som vendte tilbake på basis av jobbtilbud eller forsikringer om økonomisk støtte fra familiemedlemmer. Deres forskning viser at den første gruppen er ofte de som er potensielle gjeninnvandrede.

Flere studier konkluderer med at flyktingene er aktører med ulike forutsetninger og at deres avgjørelser og handlinger baseres på ulike virkelighetsoppfatninger og hensikter. Som Dahl-Jørgensen (1999) understreker, deler ikke alle flyktinger en felles erfaring med hensyn til flyktningskap og repatriering. Det er ikke slik at alle ønsker å vende tilbake. Brekke (2001) skiller i sin undersøkelse av bosniske flyktinger i Norge mellom to grupper bosniske flyktinger: den ene, som ønsket å bli i Norge og som han kaller for "stayers" og den andre, som ønsket å reise tilbake, som han kaller for "movers". Ifølge Brekke vil "movergruppen" bli mindre ettersom tiden går og "stayergruppen" vil øke tilsvarende, noe som skyldes en linearitet mellom tid og integrasjon. Det finnes med andre ord også de som til å begynne med ønsket å reise tilbake, men som ikke kunne, og som nå kanskje kan, men er usikre på om de fremdeles ønsker å vende tilbake (Berg 1999).

Tidsfaktorens betydning

Flere studier påpeker at en må ta tidsfaktoren i betraktning når en analyserer flyktingers repatriering (Lundberg 1989; Berg 1998; Brekke 2001). Lundberg (1989) hevder at tilbakevendingen er selve meningen med eksiltilværelsen, men at det som ofte skjer i praksis er en gradvis "permanentering". Med andre ord gjør tiden og den medfølgende sterke forankringen i Norge at diskusjonen om "hva som må til for at du skal reise tilbake", blir forholdsvis irrelevant for mange (Valenta og Berg 2003). Båndene en knytter til mottakerlandet blir gradvis så sterke at flyktingen kan ha en opplevelse av å være fanget

mellom to verdener. Samtidig viser forskningen at flyktninger kompensere mangler med eksiltilværelsen ved å reise ofte til hjemlandet. Drømmen om å vende tilbake kan med andre ord leve side om side med en gradvis ”permanentisering” (Berg 1999). For en del flyktninger har en slik delt tilpasning fungert i mange år (Valenta og Berg 2003). Familiemedlemmene begge steder kan besøke hverandre og ha venner i begge landene. Disse mestringsstrategiene er i samsvar med flere undersøkelser som konkluderer med at tilbakevending snarere er en prosess enn en enkelt hendelse. Ifølge dem vil en *transnasjonal* løsning der en opprettholder kontakten med eksillandet for mange være mer gunstig enn en fullstendig tilbakevending (Olsson m.fl. 2001); Fuglerud (red.) 2004); Eastmond 2006.

Forskningens blinde flekker

Denne gjennomgangen viser områder der det er forsket mye og områder som i liten grad er gitt forskningsmessig oppmerksomhet. Et gjennomgående trekk ved det meste av forskningen vi har løftet fram i denne oversikten, er at den i liten grad drøfter eller problematiserer det flyktningsspesifikke. Innvandrere er enten behandlet som én gruppe, eller man har valgt andre kriterier for kategorisering enn migrasjonsårsak. Vi vil ikke påstå at dette alltid er problematisk, men på noen områder betyr fravær av fokus på det flyktningrelaterte at viktige tema blir utelatt.

Et eksempel er studier av *den norske flyktningpolitikken* – gjerne i et komparativt perspektiv. Samtidig som det etterlyses forskere fra andre fag og disipliner enn de tradisjonelle samfunnsfagene, bør tema som appellerer til et bredere forskersamfunn settes på dagsorden. En studie av norsk flyktningpolitikk de siste 30 årene (da den nyere flyktninginnvandringen startet), kunne med fordel etableres som et stort flerfaglig forskningsprosjekt, med rom for både statsvitere, økonomer, jurister, sosiologer, psykologer med flere. Her trengs det både tradisjonelle politikkstudier, implementeringsstudier, juridiske drøftinger med mer. Mange vil kunne påstå at dette feltet langt fra er underforsket, men hvis vi ser på hvor tyngdepunktet har ligget, er det nesten utelukkende kortvarige evalueringssprosjekter initiert av myndighetene. Her er det behov for mer langsiktig forskning, og framfor alt – mer uavhengig forskning.

Et annet tema som har fått liten oppmerksomhet er *de langsiktige integreringsprosessene*. De senere årene er det kommet en del bidrag som belyser etterkommeres situasjon, men både livsløps- og generasjonsperspektivet er i liten grad ivaretatt i forskningen. Vi vet for eksempel lite om hvordan etterkommeres ”klassereiser” fortoner seg. Statistikken forteller oss at etterkommere har et høyere utdanningsnivå, gjør andre yrkesvalg og har en høyere arbeidstilknytning enn foreldregenerasjonen. Barna til båtflyktningene som kom på slutten av 1970-tallet blir ikke fiskere eller industriarbeidere som deres foreldre. De tar høyere utdanning og kommer i jobb. Vi vet at det er sånn for mange, men vi vet lite om hva som ligger bak disse endringene.

Et tredje tema som det er forsket lite på, er *eksilets ulike stoppesteder* – særlig den antatt siste. Forestillingen om tilbakevending som eksilets punktum, er i liten grad utfordret – til tross for at det store flertallet av flyktninger som har kommet til Norge (eller de andre nordiske landene) blir boende. Handler det om at de ikke kan reise og at de tvinges til en form for ”evig eksil”? Eller handler det om at livet i eksil skaper nye muligheter og at dette er en valgt tilpasning? Hva med dem som lever både her og der – som enten ”pendler”, samler opp og tilbringer lange ferier i hjemlandet eller på andre måter lever transnasjonale liv? Dette er i liten grad blitt gjenstand for forskning. I forlengelsen av dette vil det også være interessant å få belyst

spørsmål knyttet til identitetskonstruksjon og tilhørighet. Hvor lenger er man flyktning? Og – hvem har makt til å definere din identitet?

Et fjerde tema som er lite berørt er spørsmål knyttet til *interseksjonalitet*. Fortsatt er det slik at forskningen på dette feltet domineres av studier som tar for seg ett fenomen om gangen. For å sette det på spissen: Enten er du flyktning, eller så har du kjønn. Eller: enten er du flyktning eller så er du funksjonshemmet. Det er få studier som forener perspektivene og ser fenomenene i sammenheng. Hvorvidt man velger å kalle dette interseksjonalitet eller noe annet, er ikke det viktige her. Poenget er å kunne studere dette som ”både-og”, ikke ”enten-eller”.

Et femte tema handler om *forholdet mellom minoritet og majoritet* og om realiseringen av ”det store mangfoldsprosjektet”. I en tid der media daglig formidler konfliktstoff knyttet til alt fra etablering av asylmottak til marginalisering av antatt ”vanskelig integrerbare” flyktninger, ligger det ikke bare politiske utfordringer – men også forskningsmessige. Dette er tema som fortjener en annen type oppmerksomhet enn korte evalueringer for å roe gemyttene eller vise at myndighetene tar konfliktene på alvor. Noen ganger vil det være riktig å ha fokus på det som er konfliktskapende og vanskelig, men det er også behov for kunnskap om samhandling som fungerer, om integreringsprosesser som går bra, og om hverdagsliv preget av et felles ”vi” mer enn dikotomien ”de” og ”oss”. Begrepsparet ”bonding and bridging” kan være nyttig for å få innsikt i disse prosessene.

Vi kunne nevnt mer, men vil bare avslutningsvis understreke betydningen av langsiktighet, flerfaglighet og komparative studier. På dette feltet trengs det flere dypdykk – og mindre kortvarige evalueringer!

Referanser

- Adams KS, Gardiner DL, and Assefi N. (2004): "Healthcare challenges from the developing world: post-immigration refugee medicine". *BMJ*; 328:1548- 1552
- Aguilera, M. B. (2002): 'The impact of social capital on labor force participation: Evidence from the 2000 Social Capital Benchmark Survey'. *Social Science Quarterly*, 83 (3): 853-874.
- Ahlberg, N. (1997). Dobbelteffekten av tortur- og kulturtraumet. I N. Sveaass og E. Hauff (Red.), *Flukt og fremtid. Psykososialt arbeid og terapi med flyktninger*. Oslo: Ad Notam Gyldendal.
- Ahlberg, Nora (2000): '*No five fingers are alike*'. *What Exiled Kurdish Women in Therapy told me*. Oslo: Solum forlag
- Al-Rasheed, M (1994): *The Myth of Home and Return. Iraqi Arab and Assyrian Refugees in London*. Paper to 4th International Research and Advisory Panel. Oxford, 5-9 January 1994
- Akman, H. (1993): *Landflyktighet. En etnologisk undersøkelse av vietnamesiske flyktninger i eksil*. Bergen: Forlaget Folkekultur
- Akman, H. (1995): *Landflyktighet*. Bergen. Forlaget migrasjonslitteratur.
- Akman, H. og Ytrehus, L.A. (1998): *Avmakt. Flyktingers erfaringer og behov i møte med det offentlige. En kvalitativ levekårsundersøkelse blant bosniske og irakiske flyktninger i en bydel*. Institutt for Kulturstudier og Kunsthistorie, Universitetet i Bergen.
- Appadurai, A. (1991): "Global Ethnoscapes: Notes and Queries for a Transnational Anthropology," in R. Fox, ed., *Recapturing Anthropology*, Santa Fe, N.M.: School of American Research.
- Aleinikoff, A.T. (1995): "State- centered Refugee Law: from Resettlement to Containment", i EV Daniel og JC Knudsen (red.): *Mistrusting Refugees*. Berkeley. University of California Press.
- Altamirano, A.T. (1998): *En ny flyktningpolitikk I Norden? Midlertidig beskyttelse på 1990-tallet*. København: Nordisk Ministerråd
- Anisef, P. & Kilbride, K.M. (Eds) (2003): *Managing Two Worlds: the experiences and concerns of immigrant youth in Ontario, Toronto*. Canadian Scholars' Press.
- Anwar, M. (1979): *The Myth of Return: Pakistanis in Britain*. London. Heinemann.
- Anwar, M. (1985): *Pakistanis in Britain: A Sociological Study*. London: New Century Publishers.
- Augustsson, G. (1996): *Etniske relationer i arbeidslivet: teknikk, arbeidsorganisation och etnisk diskriminering i svensk bilindustri*. Umeå universitet.
- Barnes, D. (2001): 'Resettled Refugees' Attachment to their Original and Subsequent Homelands: Long-term Vietnamese Refugees in Australia'. *Journal of Refugee Studies* 14 (4): 395-411.
- Bach, R (1989): "Third Country Resettlement", in G. Loescher and L Monahan (eds.): *Refugees and International Relations*. Oxford: Oxford University Press.
- Berg, B. (1990): *Asylmottak – et sted å være eller et sted å lære?* SINTEF IFIM-rapport, Trondheim.
- Berg, B. (1990): *Asylmottak – et sted å være eller et sted å lære? Trondheim: IFIM*
- Berg, B. (1992): *Bakerst i køen? Om flyktingers deltakelse på arbeidsmarkedet*. Trondheim: SINTEF IFIM
- Berg, B. (1994): *La oss få vise hva vi duger til! Om innvandrerkvinnens deltakelse på arbeidsmarkedet*. IFIM-notat. Trondheim: SINTEF IFIM
- Berg, B. (1997): *Det kommunale flyktingarbeidet – i spenningsfeltet mellom politikk og forvaltning*. Trondheim: SINTEF

- Berg, B. (red) (1997): *"Slipp oss til!" Om brukermedvirkning i arbeid med flyktninger.* Trondheim: SINTEF IFIM
- Berg, B. (red) (1998): *Kommet for å bli? Om integrasjon og tilbakevending blant bosniske flyktninger i Norden.* København: Nordisk Ministerråd
- Berg, B. (1999): *Når situasjonen gjør det mulig...Om bosniske flyktninger og tilbakevending.* Trondheim. SINTEF IFIM.
- Berg, B. og Berg, A.J. (2002): *Kjønn og innvandring – et flertydig blick på norske forskningsbidrag.* Trondheim: SINTEF
- Berg, B., Fladstad, T. og Lauritsen, K. (2006): *Kvinneliv i eksil. Seks portretter.* Oslo: Gyldendal Akademisk
- Berg, B. og Håpnes, T. (2001): *Mellom likhet og forskjellighet. Mangfoldsstrategier i arbeidslivet.* Trondheim: SINTEF
- Berg, B. og Lauritsen, K. (2009): *Eksil og livsløp.* Oslo: Universitetsforlaget (kommer)
- Berg, B. og Svarva, A. (1994): *Den vanskelige integreringsprosessen. Om arbeidstilknytning og sosial kontakt blant vietnamesiske flyktninger i Moss.* Trondheim: SINTEF IFIM
- Berg, B. og Svarva, A. (1995): *Flyktninger i en sørlandskommune. Om hverdagsliv og arbeidstilknytning blant flyktninger i Kristiansand.* Trondheim: SINTEF IFIM
- Berg, B. og Thorseth, M. (1995): *Kommunalt flyktningarbeid i endring.* Trondheim: SINTEF IFIM
- Berg, B. og Schierup, C-U. (red.) (1999): *Integration – retorik, politik, praktik. Om bosniska flyktingar i Norden.* København: Nordisk Ministerråd
- Berg, B. og Sveaass, N. (m. fl.) (2005). "Det hainnle om å leve...". Tiltak for å bedre psykisk helse for beboere i asylmottak. Trondheim: SINTEF IFIM.
- Berg, B., Sollund, R. and Svarva, A. (1994): *Den vanskelige integreringsprosessen. Om arbeidstilknytning og sosial kontakt blant vietnamesiske flyktninger.* Trondheim. SINTEF IFIM.
- Berg, B., Svarva, A. and Sollund, R. (1995): *Flyktninger i en sørlandskommune. Om hverdagsliv og arbeidstilknytting blant flyktninger i Kristiansand.* Trondheim. SINTEF-IFM.
- Berg, B. og Vedi, C. (red) (1994): *Kvalifisering for norsk arbeidsliv.* Trondheim: SINTEF IFIM
- Bjørge, T. (1993): 'Militant neo-Nazism in Sweden'. *Terrorism and Political Violence.* Vol. 5, No. 3. p. 30. ISSN 0954-6553.
- Bloch, A. and Schuster, L. (2005): 'At the Extremes of Exclusion: Deportation, Detention, and Dispersal', *Ethnic and Racial Studies*, 28(3): 491-512.
- Bodegård, G. (2004). Fallsbeskrivning av depressiv devitalisering. Asylsökande flyktningbarn utveklar livshotande funtionsbortfall. *Läkartidningen* 19, 1696-1699.
- Boesen, I. (m.fl.) (1989): *Kultur, sprog, uddannelse og arbejde.* København: Dansk Flygtningehjælp.
- Brekke, J-P. (1998): *Et nytt flyktningregime? Om midlertidig beskyttelse i Norge.* Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Brekke, J-P. (2001). *Velkommen og farvel? Om midlertidig beskyttelse for flyktninger i Norge* Oslo: Unipax Forlag
- Borchgrevink, T. (1996): *Kultur møter i arbeidslivet. En litteraturstudie.* Oslo. Institutt for samfunnsforskning.
- Brochmann, G. (1995): *Bosniske flyktninger i Norden. Tre veier til beskyttelse.* Nordiske komparative studier om flyktninger.
- Broomé, P. (1996): *Varför sitter "brassen" på bänken? Eller varför har invandrarna så svårt att få jobb?* Stockholm: SNS förlag

- Brox, O. (ed.) (1997): *Tett eller spredt. Om innvandrernes bosettingsmønster i Norge*. Tano Aschehoug.
- Brox, O. (ed.) (1998): *De liker oss ikke - Den norske rasismens ytringsformer*. Tano Aschehoug.
- Burnett, A. & Peel, M. (2001). 'What brings asylum seekers to the United Kingdom?' *British Medical Journal*, 322, 485-488.
- Caces, M. F. (1987): 'Immigrant recruitment into labor force: Social networks among Filipinos on Hawaii'. *Amerasia*. 13(1): 23-38.
- Castles, S. (2008): 'The politics of exclusion: Asylum and the global order' *Metropolis World Bulletin*, Volume 8, October 2008, 3-6
- Coleman, J. S. (1990): *Equality and Achievement in Education*. Boulder. Westview Press.
- Cranford, C. J. (2005): 'Networks of Exploitation: Immigrant Labor and the Restructuring of the Los Angeles Janitorial Industry'. *Social problems*. 52, (3): 379-397
- Crow, G and Allan, G. (1994): *Community life: an introduction to local social relations*. New York. Harvester Wheatsheaf.
- Dahl-Jørgensen, C. (1999): "*Det blir aldri det samme igjen*": *Refleksjoner om tilbakevending*. København: Nordisk Ministerråd.
- Dahlbäck, C. (1999): "A paradise regained? Återvändade och återförening i Sarajevo", in J. Schwartz (red.): *Et midlertidig liv*. København. Nordisk Ministerråd.
- Djuve, A.B. og Pettersen, H.C. (1997): *Virker tvang?* Oslo: Fafo
- Djuve, A. B. and Kavli, H. C. (2000): *Styring over eget liv. Levekår og flytteaktivitet blant flyktninger i lys av myndighetenes bosettingsarbeid*. Oslo. Fafo.
- Djuve, A.B., Kavli, H.C., Lund, M. og Østberg, T. (2001): *Fra sosialhjelp til lønnet kvalifisering*. Oslo: Fafo
- Djuve, A.B. og Kavli, H. (2005): "*De vil nok det samme*". *Samarbeid mellom flyktning-tjenesten og Aetat lokal om introduksjonsordning for nyankomne innvandrere*. Oslo: Fafo
- Djuve, A.B. og Hagen, K. (1995): *Skaff meg en jobb. Levekår blant flyktninger i Oslo*. Oslo. Fafo.
- Diaz, J.A. (1991): *Return Migration or Integration of Political Immigrants*. Paper to 8. International Research Seminary. Esbo. Nordisk Ministerråd.
- Dorais, L-J. (1991): 'Refugee Adaptation and Community Structure: The Indochinese in Quebec City, Canada'. *International Migration Review*, 25(3).
- Drozdek, B. & Wilson, J.P. (2004). Uncovering: Trauma-Focused Treatment Techniques With Asylum Seekers. I J. P. Wilson & B. Drozdek (Red.), *Broken Spirits. The treatment of Traumatized Asylum Seekers, Refugees, War and Torture Victims*. New York, Hove: Brunner-Routledge.
- Duke, K. et al (1999): "Refugee resettlement in Europe", in A. Bloch and C. Levy (eds) *Refugees, citizenship, and social policy in Europe*. New York. St. Martin's Press, Inc.
- Eastmond, Marita (2006): 'Transnational Returns and Reconstruction in Post-war Bosnia and Herzegovina', *International Migration* Vol. 44 (3) 141-166.
- Eide, K. (2001). *Barn i bevegelse: Om oppvekst og levekår for enslige mindreårige flyktninger*. Porsgrunn: Høgskolen i Telemark, Avdeling for helse- og sosialfag.
- Eidheim, F. (1993): *Hva har skjedd i Brumunddal?* Oslo. Norsk institutt for by og regionforskning.
- Einarsen, T. (1997): *Flyktningers rettsstilling i Norden*. Bergen: Nordiske komparative studier om mottak av flyktninger
- Eitinger, L. (1981): *Fremmed i Norge*. Oslo: Cappelen
- Emerek, R. (1998): "Indvandrere og det danske arbeidsmarked," in Torben Bager et al.(ed.), *Økonomi og indvandringen i Skandinavien*. Sydjysk Universitetsforlag.

- Engebrigtsen, A. (2002). *Forlatte barn, ankerbarn, betrodde barn... Et transnasjonalt perspektiv på enslige mindreårige asylsøkere.* (Rapport 7/2002). Oslo: NOVA.
- Fazel, M. & Stein A. (2002). The mental health of refugee children. *Archives of Diseases in Childhood* 87, 366-70.
- Fladstad, T.(1993). *Mestring og mening. Unge vietnameseres historier om sine liv.* IMER-Programmet, Universitetet i Bergen.
- Frøysa, T. (1994): *Et lite stykke Norge på Filippinene – Bataan.* Lysaker: Utlendingsdirektoratet
- Fuglerud, Øyvind (red.): *Andre bilder av "de andre": transnasjonale liv i Norge.* Oslo: Pax forlag
- Gaasholt, Ø. (1991): "Some Arguments against the Geographical Dispersion of Immigrants", in Söderlight, I and Korkiasaari, J. (ed.) *Migrationen och invandringspolitikens framtid.* Nordisk Ministerråd.
- Gmelch, G (1980): "Return Migration", Annual Review of Anthropology, nr. 9
- Granovetter, M. (1973): 'The Strength of Weak Ties', *American Journal of Sociology*, (78): 1360-80.
- Graves, D. (2002). Asylum seekers and healthcare. *Med J Aust.* 176 (2), 86-87.
- Grønseth, A.S. (2006): *Lost selves and lonely persons: experiences of illness and well-being among Tamil refugees in Norway.* Trondheim. NTNU.
- Haagensen, E. (Ed.) (1999): *Midlertidig beskyttelse og tilbakevending. Bosniske flyktninger i Norden.* København. NORD 1999:4
- Heer, D. (2002): 'When Cumulative Causation Conflicts with Relative Economic Opportunity'. *Migraciones Internacionales.* 1 (3): 32-53.
- Hjelde, K. H. (2004). *Diversity, Liminality and Silence – Integrating Young Unaccompanied Refugees in Oslo.* Avhandling for Dr.Philos-graden. Universitetet i Oslo, Institutt for psykiatri, Psykososialt senter for flyktninger, Oslo.
- Høgmo, A. (1998): *Fremmed i det norske hus: innvandreres møte med bygdesamfunn, småby og storby.* Oslo. Ad notam Gyldendal.
- Håpnes, T. og Iversen, A. (2000): "Jeg fant, jeg fant..." *Gode strategier i flerkulturelle bedrifter.* Trondheim: SINTEF
- Janoff-Bulman, R. (1992). *Shattered Assumptions. Towards a New Psychology of Trauma.* New York: The Free Press.
- Jonassen, W., Holm-Hansen, J. og Tesli, A. (2000): *Tilbake etter landflyktighet. Tilbakevending og reintegrering av bosniske flyktninger.* Oslo: NIBR
- Karn, V. and Phillips, D. (1998): 'Race and ethnicity in housing: a diversity of experience', in T. Blackstone et al (ed.). *Race Relations in Britain.* London. Routledge.
- Karn, V. et al. (1985): *Home Ownership in the Inner City: Salvation or Despair?* Gower. Aldershot.
- Kavli, H., Hagelund, A. og Bråthen, M. (2007): *Med rett til å lære og plikt til å delta.* Oslo: Fafo
- Knudsen, J. C. (2005): *Capricious Worlds: Vietnamese Life Journeys.* Münster. LIT. Verlag.
- Knudsen, J. C. (1984): *Vårt samfunn og flyktningene.* Oslo: Statens flyktningsekretariat
- Knudsen, J. C. (1986): *Flyktninger og livsløp.* Oslo: Statens flyktningsekretariat
- Knudsen, J. C. (1988): *Vietnamese Survivors.* Inst. for sosialantropologi, Universitetet i Bergen
- Knudsen, J. C. (1990): "Cognitive models in life histories". I: *Anthropological Quarterly*, Vol. 63, nr. 3, s. 122 – 133.
- Korac, M. (2003): 'Integration and how we facilitate it: A comparative study of settlement experiences of refugees in Italy and the Netherlands', *Sociology (BSA)*, 37 (1)

- Korac, M. (2001): 'Cross-Ethnic Networks, Self-Reception System, and Functional Integration of Refugees from the Former Yugoslavia in Rome'. *Journal of International Migration and Integration*. 1 (2): 1-26.
- Krissman, F. (2005): 'Sin Coyote Ni Patron: Why the "Migrant Network" Fails to Explain International Migration'. *International Migration Review* 39 (1) 4-44.
- Kumsa, M. (2006): 'No! I'm Not a Refugee!' The Poetics of Be-Longing among Young Oromos in Toronto. *Journal of Refugee Studies* 2006 19(2):230-255;
- Kuusela, K. (1993): *Integration i invandrartäta bostadsområden?: Sammanläggningsdel*. Göteborg. Sociologiska institutionen.
- Kushner T. and Knox, K. (2001): *Refugees in an Age of Genocide*. London - Portland, Or. Frank Cass.
- Lauritsen, K. og Berg, B. (1999): *Mellom håp og lengsel. Å leve i asylmottak*. Trondheim: SINTEF IFIM
- Lauritsen, K., Berg, B. og Dalby L. (2002). *Enslige flyktninger – kollektive utfordringer. Kommunens arbeid med enslige mindreårige flyktninger*. Trondheim: SINTEF.
- Lauritsen, Kirsten (1998): "B". Symbolspråk og forhandlingar om identitet mellom nokre bosniske ungdommar i eksil. I: Ålund, Aleksandra: *Mot ett normalt liv*. København: Nordisk Ministerråd
- Lavik, N.J., Nygård, M., Sveaass, N. og Fannemel, E. (1994): *Pain and Survival. Human Rights Violations and Mental Health*. Oslo – Copenhagen – Stockholm. Scandinavian University Press.
- Levitt, P. (2001): *The transnational villagers*. Berkeley. University of California Press.
- Lie, B. (2003). *The Trippel Burden of Trauma, Uprooting and settlement. A non-clinical longitudinal study of health and psychosocial functioning of refugees in Norway*. Oslo: Psychosocial Centre for Refugees. University of Oslo.
- Lund, M. (2003): *Utfordringer for alle. Utfordringer ved obligatorisk introduksjonsordning for nyankomne flyktninger*. Oslo: Fafo
- Lundberg, S. (1989): *Flyktingskap*. Lund: Arkiv avhandlingsserie.
- Mahler, S. (1995): *American Dreaming*. Princeton. Princeton University Press.
- Malkki, L (1995): Refugees and Exile: From "Refugee Studies" to the National Order of Things. *Annual Review of Anthropology* 1995; 24: 495-523.
- Melchior, M. og Hjarnø, J. (1992): *Flygtninge og indvandrere: forsøgserfaringer fra SUM-støttede projekter*. København: Socialforskningsinstituttet.
- Meyer, M.A. (1995). *Stress Prevention in Refugee Reception Centres*. I Culture and Health, UNESCO Report, Oslo.
- Meyer, M.A. (1997). Når livet vender tilbake. Uttrykksterapi i gruppe med traumatiserte flyktninger. I N. Sveaass & E. Hauff (Red.) *Flukt og fremtid: psykososialt arbeid og terapi med flyktninger*. Oslo: Ad Notam Gyldendal.
- Mikkelsen, F. (2001): *Integrationens paradoks: indvandrere og flygtninge i Danmark mellom inklusion og marginalisering*. København. Catinét.
- Myklebust, Kjersti (1996): *Opplevelse og mestring av eksiltilværelsen*. Trondheim: SINTEF IFIM
- Montgomery, E. (2000). *Flyktningebørn. Traume, utvikling, intervention*. København: Dansk psykologisk Forlag.
- Mortensen, H. (1994): "Det handler om verdighet... Flyktningarbeid i Lenvik kommune" i: Berg, Berit (red): *"Slipp oss til!"* Trondheim: SINTEF IFIM
- Myklebust, K. og Utsigt, S. (1994): *"Jeg kan alltid gå til flyktningkonsulenten..." Bosniske flyktninger i Lenvik – feltrapport*. Trondheim: SINTEF IFIM

- Olsson, E. (2004), 'Event or Process? Repatriation-practice and Open-ended Migration', in Frykman, M. P. (ed.): *Transnational Spaces. Disciplinary Perspectives*, Malmö: Malmö University, pp 151-168.
- Olsson, E. (2002), Händelse eller process? En utvärdering av Migrationsverkets insatser för frivillig återvandring, Norrköping: Merge.
- Peel, M. (1996). Effects on Asylum Seekers of Ill Treatment in Zaire. *British Medical Journal* 312, 293-294.
- Piore, M.J. (1979): *Birds of passage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Portes, A. and Rumbaut, R. (2006): *Immigrant America: a portrait*. Berkeley. Calif, University of California Press.
- Portes. A. (1998): 'Social Capital: Its origins and applications in modern sociology', *Annual Review of Sociology* 24, 1-24.
- Portes, A. and Sensenbrenner, J. (1993): 'Embeddedness and Integration', *American Journal of Sociology*. 98 (6): 1320-1350.
- Quizumbing, M. S. (1982): *Life Events, Social Support and Personality: Their Impact on Filipino Psychological Adjustment*. Chicago. University of Chicago.
- Rahman, A. & Haefez, A. (2003). Suicidal feelings run high among mothers in refugee camps: a cross-sectional survey. *Acta Psychiatr Scand* 108, 392-393.
- Ramirez, G. (1990): "Återvändandet: En dröm eller mot livet?" in Tor Birkeland m. fl. *Asyl i Norden, København*: Dansk flyktningehjelp.
- Rogstad, J. (2001): *Mellom faktiske og forestilte forskjeller. Synlige minoriteter på arbeidsmarkedet*. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Rogstad, J. og Orupabo, J. (2007), "Vennligst vent, du rykker stadig fram til start". Søkelys på arbeidslivet 1/2007, årgang 24, 33-42
- Rogstad, J. og Raaum, O. (2002): *Ustøting fra arbeidsmarkedet blant arbeidstakere med innvandrerbakgrunn*. Oslo: SNF
- Robinson, V. and Hale, S. (1989): *The Geography of Vietnamese Secondary Migration in the UK*. Warwick. Centre for Research in Ethnic Relations.
- Ross, S. L. and Turner, M. (2005): 'Housing discrimination in metropolitan America: Explaining changes between 1989 and 2000'. *Social Problems*. 52: 152-180.
- Sanders, J., Nee, V., and Sernau, S. (2002): 'Asian immigrants' reliance on social ties in a multiethnic labor market'. *Social Forces*. 81 (1): 281-314.
- Schierup, C-U. (1993): *På kulturens slagmark: Mindretal og størretal taler om Danmark*. Esbjerg: Sydjysk Universitetsforlag
- Schwartz, J. (1989): *In Defence of Homesickness. Nine Essays on Identity and Locality*. København: Kultursociologiske Skrifter nr. 26/Akademisk Forlag.
- Schwartz, J. (ed.) (1998): *Et midlertidig liv: Bosniske flyktninge i de nordiske lande*. København. Nordisk Ministerråd.
- Seeberg, M.L. og Dahle, R. (2005): "Det er kunnskapen mine dere trenger, ikke språket", *etnisitet, kjønn og klasse ved to arbeidsplasser i helse- og omsorgssektoren*. Oslo: NOVA
- Silove, D., Sinnerbrink, I., Field, A., Manicavasagar, V. & Steel, Z. (1997). Anxiety, depression and PTSD in asylum seekers: association with pre-migration trauma and post-migration stressors. *British Journal of Psychiatry* 170, 351-357.
- Silove, D. (2000). Policies of Deterrence and the Mental Health of Asylum Seekers. *The Journal of the American Medical Association* 284 (5); 604-621
- Silove, D. (2005). The Global Challenge of Asylum. I J.P. Wilson & Drozdek, B. (Red.), *Broken Spirits. The treatment of Traumatized Asylum Seekers, Refugees, War and Torture Victims*. New York, Hove: Brunner-Routledge.
- Similä, M. (1992): *Det lokala flyktningmottagandet: Konflikter och roller*. Stockholm: CEIFO

- Slavnic, Z. (2000): *Existens och temporalitet. Om det samtida flyktingskapets kompleksitet*. Umeå University.
- Slavnic, Z. (2002): *Å leva både här och där. Återvandringsprocess bland Bosnier i Sverige*. Campus Norrköping/ Linköpings universitet.
- Solheim, J. (1990). "Her har du ditt liv": asylsøker-mottaket som sosialt system. (Rapport 9/90). Oslo: Arbeidsforskningsinstituttet.
- Söndergaard, H.P., Ekblad S. & Theorell, T. (2001). Self-reported life event patterns and their relation to health among recently resettled Iraqi and Kurdish refugees in Sweden. *J Nerv Ment Dis.* 189 (12), 838-45.
- Sinnerbrink I., Silove ,D., Field A., Steel, Z. & Manicavasagar V. (1997). Compounding of premigration trauma and postmigration stress in asylum seekers. *J Psychol.* 131(5), 463-70.
- Statens Invandrarverk (1997): *Status kvot – en utvärdering av kvotflyktingars mottagande och integration åren 1991-1996*. Stockholm: Statens Invandrarverk
- Stefansson, A.H. (1998): "Lighed eller værdighed? Integration af bosniske flygtninge i et dansk lokalsamfund". I: Berg, B. (1998): *Kommet for å bli? Om integrasjon og tilbakevending blant bosniske flyktninger i Norden*. København: Nordisk Ministerråd
- Sveaass, N. & Hauff, E. (1997). *Flukt og fremtid. Psykososialt arbeid med flyktninger*. Oslo: Ad Notam Gyldendal.
- Sveaass, N. & Lavik, N.J. (2005). *Politisk psykologi...* Oslo: Pax forlag (under trykking).
- Sveaass, N. (2001). *Restructuring meaning after uprooting and violence. Psychosocial interventions in refugee receiving and in post-conflict societies*. Dissertation for the degree of Dr. Psychol. Faculty of Social Science. University of Oslo. Oslo.
- Sönderlindh, E. (1986): *Innvandringens psykologi*. Stockholm. Natur och kultur.
- Stanton-Salazar, R.D. and Dornbusch, S.M. (1995): 'Social capital and the reproduction of inequality: information networks among Mexican-origin high school students.' *Sociology of Education* 68 (2): 116-135.
- Stefansson, A. H. (1998): "Forestillinger om tilbakevenden og hjem bland bosniske flygtninge i Danmark". I J. Schwartz (red.): *Et midlertidig liv*. København. Nordisk Ministerråd.
- Sørli, K. (1994): *Unge innvandreres flytting i Norge. 15 årskull fulgt fram til 1991*. NIBR-rapport 1994:5
- Slavnic, Z. (2002). Att leva 'både här och där': Återvandringsprocess bland Bosnier i Sverige. *ThemES*, No. 8. Centre for Ethnic and Urban Studies (CEUS).
- Tilia, G. (1999): "Tilfældet Fanø. Om integration, Gemeinschaft og licalidentitet", in Berg, B. and Schierup C.U. (Ed.) (1999): *Integration – retorik, politik, praktik. Om bosniske flyktingar i Norden*. København. Nordisk Ministerråd.
- Utsigt, S. (1998): "Vi bor egentlig ikke her". I: Schwartz, Jonathan: *Et midlertidigt liv: Bosniske flygtninge i de nordiske lande*. København: Nordisk Ministerråd
- Udlændingsstyrelsen/PLS Consult (1999): *Integration av kvoteflygtninge*. København: PLS Consult
- Valenta, M. (2008): *Finding friends after resettlement. A study of the social integration of immigrants and refugees, their personal networks and self-work in everyday life*. NTNU. PhD dissertation. Trondheim.
- Valenta, M. (2007): "The daily life and social integration of immigrants in the city and the small town – evidence from Norway". *International Journal on Multicultural Societies (IJMS)*, Vol. 9, No. 2: 284-306
- Valenta, M (2001): *Asylsøkernes opplevelser og mestring av hverdags-samhandling*. Trondheim. NTNU.
- Valenta, M. and Berg, B. (2003): *Tilbakevending. Evaluering av tilbakevendingensordningen for flyktninger*. Trondheim. SINTEF. IFIM.

- Valenta, M, Berg, B, and Henriksen, L. (2003): *Evaluering av flyktningguiden i Trondheim*. Trondheim. SINTEF IFIM.
- van der Veer, G. (1994). *Rådgivning og terapi med flyktninger. Psykologiske problemer hos ofre for krig, tortur og undertrykkelse*. Oslo: Ad Notam Gyldendal AS.
- Van Hear, N. (1998): *New Diasporas: The mass exodus, dispersal and regrouping of migrant communities*. London. UCL Press.
- Varvin, S. (2003). *Flukt og eksil. Traume, identitet og mestrings*. Oslo: Universitetsforlaget AS.
- Vedi, C. (1993): *Når kommunikasjonen bryter sammen*. Trondheim: SINTEF IFIM
- Vedi, C. (1996): *Nasjonal dugnadsånd. En vurdering av bosettingen av flyktninger i 1994*. Trondheim: SINTEF IFIM.
- Wacquant LJD, Wilson WJ. (1998): 'The cost of racial and class exclusion in the inner city'. *Ann. Am. Acad. Polit. Soc. Sci.* 501:8–26.
- Walter, J., Bala, J. (2004). Where Meanings, Sorrow and Hope Have a Resident Permit: Treatment of Families and Children. I J.P. Wilson & B. Drozdek, (Red.), *Broken Spirits. The treatment of Traumatized Asylum Seekers, Refugees, War and Torture*. New York, Hove: Brunner-Routledge.
- Warner, D (1994): *Voluntary repatriation and the Meaning of Return to Home: A critique of Liberal Mathematics*. Paper to 4th International Research and Advisory panel, Oxford 5-9 January 1994
- Westermeyer, J. (1988). DSM-III psychiatric disorders among the Hmong refugees in the United States: a point prevalence study. *American Journal of Psychiatry*, 144, 395-399.
- Wilson & Drozdek, B. (Red.) (2004): *Broken Spirits. The treatment of Traumatized Asylum Seekers, Refugees, War and Torture Victims*. New York, Hove: Brunner-Routledge
- Wilson, T.D. (1998): 'Weak Ties, Strong Ties'. *Human Organizations*, 57 (4): 393-403.
- Wirth, L. (1988): *Ghetto*. New Jersey. Transaction Publishers.
- Wold, H. (2002). "Stemmer i diaspora". *Et komparativt studie av enslige mindreårige asylsøkere i Norge og Nederland*. Hovedfag i flerkulturell og utviklingsrettet utdanning, Høgskolen i Oslo. Hovedfagsrapport 2002 nr. 11.
- Øvrelid, B. (1997): "Innvandrarar sine vegar til fellesskapet i norske bygdesamfunn", in Brox, O. (ed.), *Tett eller spredt*. Tano. Aschehoug.
- Yule, W. (2000). Emanuel Miller Lecture, From Programs to "Ethnic cleansing": Meeting the Needs of War Affected Children. *Journal of Child Psychology and Psychiatry* 41, 695-702.
- Ålund, A. (1991): *Lilla ljuga: etnicitet, familj och kvinnliga nätverk i kulturbrytningars tid*. Stockholm: Carlssons
- Ålund, A. (Ed.) (1998): *Mot ett normalt liv. Bosniska flyktninger i Norden*. København. NORD
- Ålund, A. og Schierup, C-U. (1991): *Paradoxes of Multiculturalism*. Aldershot: Avebury

Om publikasjonen

Dette er et temanotat i en serie fra IMER-programmet.
Notatene utgis i 2008 og 2009.

Publikasjonen kan bestilles på
www.forskningsradet.no/publikasjoner

Norges forskningsråd
Stensberggata 26
Postboks 2700 St. Hanshaugen
N0-0131 Oslo

Telefon +47 22 03 70 00
Telefaks +47 22 03 70 01
post@forskningsradet.no
www.forskningsradet.no

Utgiver:
© Norges forskningsråd
Internasjonal migrasjon og etniske
relasjoner – IMER
www.forskningsradet.no/IMER

Omslagsdesign: Design et cetera AS
Foto: ECHO (Flyktninger), Shutterstock
og PhotoDisc

Desember 2008

ISBN 978-82-12-02609-4 (trykk)
ISBN 978-82-12-02610-0 (pdf)